

ORJENSKI SKUP, Subra (Foto I. Horvat)

u oskudna vapnom, razvile su se naprotiv šume kitnjaka i pitomog kestena (*Querceto-Castanetum croaticum* Horv.) s izrazito acidofilnom florom. Njihovim potiskivanjem nastaju često vrištine. Kestenove šume raširene su u zapadnoj B. između Novog i Otoka, na Gomili kod Krupe i oko Bihaća, dok su one u istočnoj B. po Becku vjerovatno sađene. Obilnije se nalaze kestenove šume ponovno u dolini Neretve, na Podhumu sjeverno od Ostrošca, oko Konjica i u Boki Kotorskoj.

U sjevernoj B. nalaze se uz Savu i njezine pritoke još samo tu i tamo poplavne šume hrasta lužnjaka (*Querceto-Genistetum elatae* Horv.), jer su one najvećim dijelom posječene, a i ono, što je preostalo, zaostaje u svakom pogledu za šumama lužnjaka slavonske Hrvatske.

Dijelom u području hrasta, a dijelom prehvatajući i u područje bukve razvile su se prekrasne šume crnog bora, dok se bijeli bor znatno rjeđe zbija u veće sastojine. Šume su crnog bora najljepše razvijene u istočnoj B. Po Adamoviću predstavlja crni bor »najčešće i najobičnije šumsko drvo podgorskog ili submontanog pojasa« jugoistočne B. i pogranične H. Najljepše sastojine izgrađuje u srednjem Podrinju između Srebrenice i Višegrada, javlja se u klancima Miljacke i na Romaniji planini. Osim toga nalaze se prekrasne borove šume oko Bugojna i Kupresa, između Jajca i Varcar-vakufa, pa u kladanjskom i tuzlanskom kotaru. U H. razvijene su najljepše sastojine crnog bora oko gornjeg toka Neretve. Sastav šuma crnog bora slabo je poznat, ali dosta različit u različitim krajevima. Na serpentinima kod Smolina združuje se po Becku crni bor sa crnicom (*Erica carnea* L.) i Blagajevim likovcem (*Daphne Blagayana* Frey.).

Na hrastovo je područje vrlo snažno utjecala kultura. Tu su se smjestila glavna naselja, i lice je zemlje znatno izmijenjeno. Na povoljnim dubokim tlima stvorio je čovjek oranice i livade, dok su na plitkom kršu nastale pod utjecajem prevelike sječe i paše puste, polusredozemne kamenjare, na kojima nalaze još samo oskudnu hranu ovce i koze. Livade sjevernog dijela pokazuju naprotiv izrazito srednjoevropski odnosno panonski značaj. Posebno je zanimljiva u poplavnom području Save zadruga sladića (*Glycyrrhiza echinata*), koja »zauzima u Posavini golem prostor i pokriva gotovo sama sva pjeskovita, neobrađena, privlačna mjesta, oko ušća Vrbasa, Bosne, Drine i drugih pritoka Save i pored same te rijeke« (Adamović). Zadruga je poznata i iz H.; u njoj se javlja cijeli niz korova na pr. cigansko perje (*Asclepias syriaca* L.), dikice (*Xanthium*-vrste), slez (*Althaea*) i dr.

Iznad hrastovih šuma nalazi se na planinama B. i H. snažan pojas bukve i jele, koji se proteže od Osječenice, Klekovače i Ilice na zapadu do Maglića i Orjena na istoku. Bukva seže mnogo sjevernije i južnije od jele; ona je česta već u pojasu hrasta sjeverne B., a na većim brdima izgrađuje lijepe sastojine. Područje je raširena jele znatno uže; ona se javlja doduše pojedinačno već na Kozari i Majevici, a na hercegovačkim planinama (Čvršnjaci, Prenju, Veležu, Crvanju, Orjenu) izgrađuje i manje sastojine, ali je njezino glavno raširenje na visokim planinama središnjeg dijela. Tu se nalaze veličanstvene, na daleko poznate prašume, izgrađene od golemih bukava i jela, kojima se često pridružuje i smreka. U nekim su se krajevima saču-

ORJEN, Munjika na gornjoj granici (Foto I. Horvat)

vale te prašume u svojoj punoj ljepoti, dok su na mnogim mjestima postale žrtvom nerazumne i zločinačke sječe, te su pretvorene u pravu pustoš. Miješane šume bukve i jele predstavljaju još i danas neprocjenjivo bogatstvo zemlje. Usponom gubi se u miješanoj šumi sve više jela, a bukva s niskim zavinitim stablima izgrađuje predplaninsku šumu.

Unutar pojasa bukve i jele raširena je smreka. Ona se nalazi vrlo često i obilno u miješanim šumama sa jelom i bukvom, ali izgrađuje i čiste sastojine, koje su uvjetovane posebnim klimatskim i orografskim uslovima, a odlikuju se i značajnim florističkim sastavom. U istočnoj Bosni raširena je u srednjem toku Drine najznačajnije drvo B. To je endemična omorika (*Picea omorica*) biljka tercijarnog podrijetla. Omorika je zapremila zapravo dva odijeljena areala. Južni, manji, nalazi se na planinama oko Foče s obje strane Drine, a sjeverniji, veći, u području oko Višegrada na lijevoj i na desnoj strani Drine, gdje prehvata u granično područje Srbije. Omorika se javlja pojedinačno uz bukvu i smreku, ali na strmim vapnenim obroncima izgrađuje manje sastojine značajnog izgleda i sastava (*Piceetum omoricae* Treg.).

Na pojas bukve i jele nadovezuje se u planinama oko srednjeg toka Neretve i na Orjenu posebni pojas munjike. Munjika (*Pinus Heldreichii* Chr.) predstavlja također tercijarni relikv, ali je mnogo raširenija od omorike, jer seže na istok do Pirina u Bugarskoj, a na jug do Pinda u Grčkoj; posve ograničeno dolazi i u južnoj Italiji. U B. i H. javlja se uglavnom u visini od 1400—1800 m, ali se spušta i na niže. Raširena je na planini Hranisavi, Preslici, Visočici, na Prenju na Prislapu i Porimu, na Čvršnjaci, Čabulji i na Orjenu, a nastava najčešće strma, vapnena staništa, na kojima se gotovo ni jedno drugo drvo ne može održati. Munjika je stalno potiskivana, te se na mnogim mjestima nalaze samo jadni ostatci nekadašnjih šuma.

Najviši pojas bosansko-hercegovačkih planina izgrađen je od klekovine (*Pinetum mughi croaticum* Horv.). Ona se nalazi na svim višim planinama od Osječenice do Maglića, nema je jedino na Vlašiću i na Orjenu. Na Vranici dolazi na vapnencima i silikatima i penje se do najviših vrhova, ali je stalno uništavaju zbog dobivanja planinskih pašnjaka. Tako je na mnogim planinama potisnuta klekovina samo na teško pristupna staništa.

Klekovina seže do najviših vrhova planina, tako da ni na najvišim bosansko-hercegovačkim planinama nema posebnog pojasa planinske vegetacije, kakav je razvijen na pr. na susjednim, višim crnogorskim planinama. Ipak je planinska vegetacija u B. i H. veoma bujno razvijena. Ona je raširena na mjestima nepogodnim za razvitak klekovine: to su strme stijene, točila, snježanici i izloženi grebeni, na kojima se klekovina ne može održati. Kako je najveći dio planina izgrađen od vapnenaca, to je razumljivo, da je vapnenačka vegetacija daleko obilnije razvijena od jednolike vegetacije kristalastih škriljavaca, koja pokriva veće površine samo na Vranici planini. Razvojno je središte vapnenačkih zadruga na planinama oko srednjeg toka Neretve, poimence na Prenju i Čvršnjaci. Tu se javljaju vrlo obilno najznačajniji ilirski endemi, pa je ovdje vegetacija najobilnija. Prema sjeveru gube se mnoge značajne vrste ilirskog područja, pa su zadruga očito oskudnijeg sastava.

(Foto I. Horvat)

VRANICA PLANINA, Vegetacija torova na Prokoškom Jezeru

(Foto I. Horvat)

VRANICA PLANINA, Klekovina, točila i planinske rudine na Ločikama

Na okomitim stijenama nalazi se u B. i H. prekrasna vegetacija stijenjača, koja pokazuje velike razlike ne samo od planine do planine, nego često i od stijene do stijene. Najobilnije je razvijena vegetacija stijena na Čvršnjici i Prenju i zastupana s više zadruga, u kojima se javljaju i najznačajniji predstavnici reliktno flore, tako na pr. Kitajbelov jaglac (*Primula Kitabeliana*), hercegovačka zvončika (*Campanula hercegovina* Deg. et F.), lasinje (*Moltkia petraea*), bugarski blaženak (*Geum bulgaricum*) i dr. Posebno se ističe krasni apeninski i Kluzijev petolist (*Potentilla apennina* i *P. Clusiana* Jacq.). Tu dolazi obilno i bjelolist.

Na suhim, vapnenim točilima najraširenija je zadruga Linneova mekinjaka (*Drypetum Linnaeanae* Horv.), koja dolazi na svim južnim planinama, ali je nema na pr. na Vlašiću i Vranici. Naprotiv je zadruga dinarskog rošca (*Cerastietum dinaricae* Horv.) najljepše razvijena na dalmatinskoj strani Dinare, dok je na planinama B. i H. rjeđa. Neobično je značajna vegetacija vlažnih, snijegom natapanih točila. To je stanište endemične zadruge prenske kamenike (*Saxifragetum prenjae* Horv.), u kojoj se javlja često još glatka kamenika (*Saxifraga glabella*), žuti mak (*Papaver Kernerii* i siva režuha (*Cardamine glauca* Spr.). I te su zadruga najobilnije razvijene na Prenju i Čvršnjici.

Na visokim planinama zapremaju velike površine veoma mnogolike planinske rudine. Palenjem i sječom klekovine i šume u njenim najvišim pojasi proširilo se područje planinskih rudina, koje je bilo isprva maleno, a sada je zauzelo goleme površine. Pod utjecajem preobilne paše pretvoreni su često strmi obronci u kamenitu pustoš. Tako ne dovodi potiskivanje klekovine uvijek do željenih planinskih rudina, nego do ogoljavanja vrhova planina i ozbiljno ugrožava šumsku vegetaciju nižih pojava sniježnim sipinama i bujicama, koje se ruše niz neobraštene obronke. Ali i na blažim nagibima dolazi zbog prejake paše često do uništavanja šarolikih rudina, te nastaju vrlo osiromašene plohe, na kojima se održava samo nekoliko otpornih vrsta malenog gospodarskog značenja. Na mjestima, gdje se stalno zadržava stoka nagomilavaju se velike količine nitrata, na kojima se razvija značajna vegetacija torova; u njoj se javlja napose alpska kiselica (*Rumex alpinus* L.). Ona pokriva na pr. na Vranici planini veće površine.

Planinske rudine razlikuju se na vapnencima i na silikatima. Na vapnenoj podlozi nalazi se veći broj zadruga: jedne na mjestima zaštićenim od prejakog vjetera, a druge na najizloženijim grebenima. Glavna je zadruga planinskih rudina zaštićenih obronaka zadruga oštre vlasulje (*Festucetum pungentis* Horv.), koja je raširena u predplaninskom pojasu i pokriva na Dinari, Osječnici, Satoru i drugdje upravo goleme površine. Zadruga je izgrađena od velikog broja vrsta i ima veliko gospodarsko značenje. U doba cvatnje ukrašuje svojim šarenilom cijele obronke. Napose se ističe žuti lan (*Linum capitatum* Kit.), gorska ivančica (*Chrysanthemum montanum* L.) i srčanik (*Gentiana symphyandra* Maly). Na nekim planinama, na pr. na Vranici nalaze se samo manje plohe ove zadruga, dok je na Bjelašnici zauzela samo zaštićena, teže pristupna mjesta u velikim kotlovima. U južnim planinama B. i H. javlja se uz oštru vlasulju vrlo obilno snažna busenasta srebrolika

šašika (*Sesleria argentea* A. G.). Ona pokriva veće površine na Dinari, Prenju i Čvršnjici. Slične rudine nalaze se i na Orjenu.

Najviše, jakim vjetrovima izložene, grebene pokrivaju izrazito planinske zadruga ilirskih krajeva, prilagođene nepovoljnim prilikama najviših vrhova. Tu se javljaju niske, busenaste, jastučaste i puzave biljke i izgrađuju značajne zadruga. Velike površine na Dinari, Čvršnjici, Vranici, Bjelašnici i drugdje pokriva zadruga sitnog šaša i alpske sunčanice (as. *Carex laevis-Helianthemum alpestre* Horv.), koja je razvijena u veoma velikoj mnogolikosti i šarenilu cvijeća i predstavlja najljepši ukras ovih visokih planina. U toj, kao i u srodnim zadrugama nalaze se mnoge značajne vrste ilirskih planina, združene s alpskim i arktualpskim biljkama. Od ilirskih vrsta ističu se na pr. dva zvonca (*Edraeanthus graminifolius* DC. i *E. serpyllifolius* DC.), prenski i dinarski kozlinac (*Oxytropis prenja* Beck i *O. dinarica* Murb.), a od alpskih na pr. drijas (*Dryas octopetala*), alpska sunčanica (*Helianthemum alpestre*) i dr. Lijepo su razvijene ove zadruga na Vranici, Bjelašnici i Treskavici, ali se u najvećem obilju nalaze na planini Prenju i Čvršnjici, dok su na Orjenu već vrlo oskudnog sastava.

Bitno je različit biljni pokrov silikatnih planina, koji je najljepše razvijen na Vranici. Tu dolazi od alpskih biljaka na pr. svinuti šaš (*Carex curvula*), Halerova vlasulja (*Festuca Halleri* All.), alpska ivančica (*Chrysanthemum alpinum* L.), ljepivi jaglac (*Primula glutinosa*), empetrum (*Empetrum hermaphroditum*), alpska crvotočina (*Lycopodium alpinum* L.), dok se od balkanskih vrsta nalazi na pr. okruglolisna pavenka (*Jasione orbiculata* Gris.). Uz rub snježanika javlja se i narovašeni žabnjak (*Ranunculus crenatus* W. K.) i rijetki šaš (*Carex foetida*). Najveći dio ovih vrsta dolazi tek u središnjim Alpama i u južnim balkanskim planinama.

Na kiseloj podlozi iznad dublje naslage zemlje obilno je raširena zadruga trave tvrdače (*Nardus stricta*); to je najlošiji pašnjak, koji se međutim torenjem može prevesti u odlične košarice.

Planinske rudine zauzimaju upravo goleme površine, te imadu veliko gospodarsko značenje za razvitak planinskoga gospodarstva. Njihovom melioracijom mogu se postići povoljni rezultati za planinsko gospodarstvo, koje predstavlja nesumnjivo neobično važnu granu privrede u B. i H. LIT.: → Hrvatska, biljni pokrov. I. H.

Životinjstvo. Središte B. zoogeografski pripada srednjoevropskom alpskom području, ali se to čisto obilježje poremećuje nekim životinjama, kao što su primjerice zmija crotovnica poskok, pa grčka žaba (*Rana graeca*). Fauna B. i H. pokazuje značaj faune Balkanskog poluotoka sa svim njenim elementima, a u H. susrećemo i mediteranske životinjske vrste. B. i H. posebno je ograničeno područje, koje se odlikuje mnogim životinjama, kojih nema drugdje (endemi).

SISAVCI. Od velikih sisavaca nalazi se u B. medvjed, koji nestaje, a živi u prašumama. Vuk je mnogobrojan kod Sarajeva, Drvara i Nevesinja i pokazuje veliku raznolikost u boji krzna. Divlja mačka nije česta, a uz lisicu, jazavca i

tvořića tu su kunica (bjelica) i kuna žutka (zlatica). Čagalj dolazi u Hercegovinu s poluotoka Pelješca. U B. se susreću samo crnosmede vjeverice, a od zečeva razlikuju se b. od hercegovačkih; potonji su manji i svijetlo sive boje. U visokim planinama živi divokoza, a srna je rjeđa zbog sječe šumâ i drugih nepogoda. U B. ima i divljih svinja, a nađe se i vidra. Netopiri su zastupani s mnogo vrsta. U B. ima ježeve, rovkî, krtova, hermelina, lasica, dok pu-hova ima mnogo: obiĉni puh, šumski puh (*Dryomys nitedula*), vrtni puh (*Eliomys quercinus*) i puh orašar (*Muscardinus avellanarius*). Uz kuĉnoga štakora i štakora selca poznati su šumski i poljski miševi, a u svim vodama vodeni voluhar (*Arvicola schermani*) i pod zemljom zemec (slijepo kuĉe, *Spalax monticola*). Katkada se kod Neuma i na ušću Sutorine na hercegovaĉkoj obali vida sredozemni tuljan (*Monachus*), pa dospje i u Neretvu do Gabele.

PTICE. Od ptica spominju se ovdje samo najznaĉajnije. Planinska ĉavka (*Pyrrhocorax alpinus*), rijedak je gost škvrli kriješvar (*Pastor roseus*), vuga je ĉesta, zimski je gost sa sjevera sjeverna juriĉica (*Acanthis flammea*), u gorskim šumama krstokljunac, a u najvišem je gorju stanarica planinska zeba (*Montifringilla nivalis*). Spomena je vrijedna strnadica ĉikavica (*Emberiza cia*), rijedak je laponski ostrugaš (*Calcarius lapponicus*), a ĉešći snježni ostrugaš (*Passerina nivalis*), na najvišim vrhovima pak balkanska ševa (*Otocorys penicillata*). U zapadnoj B. i Hercegovini gnijezdi se dalmatinska ovĉarica (*Budytes melanocephalus*). Zanimljivi su brgljezi (*Sitta caesia* i *neumayeri*), u visokim bregovima brzeli zidarĉac (*Tichodroma muraria*), a u šupljem se drveću gnijezdi cvinjak sjenica ili dalmatinska (*Parus lugubris*). U visokom gorju susreće se trepteljka pojarica (*Anthus spioletta*), a rijetka je rusogrla trepteljka (*A. cervina*). Među svraĉcima je rijedak crnoglavac svraĉak (*Lanius senator*), a rijetko dolazi u B. sa sjevera kugara (*Bombicilla garrula*). Za seobe prolaze kroz B. muharice, pa je vrijedna spomena muharica bjelokrilica (*Muscicapa albicollis*) i druge srodnice. Od trstenjaka je najrašireniji trstenjak slavić (*Locustella luscinioides*), zatim trstenjak ševa (*Acrocephalus aquaticus*) na moĉvarnim mjestima, kod seobe. Od slavuja dolazi mali slavuj (*Eri-thacus luscini*) i modrovoljka bjelokrpica (*E. cyaneculus*). Znaĉajan je za visoko gorje planinski popić (*Accentor collaris*). U B. se vida smrdivrana (*Coracias garrula*), pĉelarica (*Merops apiaster*), vodomar (*Alcedo ispida*). U većim visinama ĉuje se planinski kos (*Turdus torquatus alpestris*) i stjenjak (*Monticola saxatilis*). Hridna lastavica (*Clivicola rupestris*) ostaje u toploj Hercegovini i zimi kao stanarica, a rijedak je ondje ulovljen primjerak grĉke lastavice (*Hirundo rufula*), koji se ĉuva u sarajevskom muzeju; ta je lasta znaĉajna za Grĉku. Zanimljiv je hrvatski djetao (*Dendrocopus leuconotus lilfordi*), a u gorskim crnogoriĉnim šumama troprsta tukavica (*Picoides tridactylus alpinus*). U B. je stanarica divlji golub, a ĉesta u H. kame-narka (*Alectoris saxatilis graeca*), prepelica (*Coturnix*) zadržava se preko ljeta, rjeđa je lještarka (*Tetrastes bonasia rupestris*), veliki tetrijeb (*Tetrao urogallus*) u gorskim crnogoriĉnim šumama. B. prolaze ždralovi, pa ima primjeraka, da se gnijezde u ravnici sjeverno od Livna. Vrlo se rijetko vida zimi za seobe u B. veliki potrk (*Otis tarda*). Stanovnici su b. moĉvara liska i vivak, vlastelica crvenonoga (*Himantopus*, na vrlo visokim nogama), a velika je rjetkost pljosnokljuna liskonoga (*Phalaropus fulicarius*). Rijedak je gost u B. dugonogi ĉurlin (*Tringa stagnatilis*) i muljaĉa (*Limosa*). Reiser navodi, da se u B. gnijezdi šljuka bena (*Scolopax rusticola*), pa ih ima ondje i u jesen. Kod velikih se rijeka gnijezde obiĉna ĉigra (*Sterna hirundo*) i mala ĉigra (*S. albifrons*), druge su pak vrste samo na prolazu, a debelokljuna ĉigra (*Gelochelidon nilotica*) i bjelobrada ĉigra (*Hydrochelidon hybrida*) rijetke su. Galebovi se u B. ne gnijezde. Od strvinara, tih korisnih ptica, najveća je sup starješina (*Vultur monachus*), a najĉešći bjeloglavi sup (*Gyps fulvus*). Od 8 vrsta orlova u ovoj fauni spomena je vrijedan krstaš (*Aquila chrysaetos*), a rijetki su orao crndaĉ (*A. heliacea*) i orao ribiĉ (*Pandion haliaetus*). Spominju se i patuljasti orao (*Hiæraetus pennatus*) i orao zmijar (*Circaetus gallicus*). Zimi je rijedak škanjac gaĉaš (*Buteo lagopus*), a ĉešći je bjelorepi škanjac (*B. rufinus*). Od sokolova je zanimljiv vjetruša kopĉić (*Cerchneis vespertinus*), koji »konceom travnja i poĉetkom svibnja prolazi kroz B. u velikoj množini loveći kukce i idući s juga u ugarske nizine, a u jesen zajedno s mladima upotreb-

ljava posve drugi put, te ne tiĉe Bosnu«. Najveličanstvenija ptica B. i H. je kostoher (*Gypaëtus barbatus aureus*), a hrani se kostima i strvinom. Uz kopca i jastreba treba spomenuti balkanskog jastreba (*Astur brevipes*). Od eja gnijezde se u B. eja pijuljaĉa (*Circus aeruginosus*) i eja livadarka (*C. pygargus*). U B. ima oko 10 vrsta sova, pa se u visokim gorskim šumama crnogorice susreće planinski ĉuk (*Aegolius tengmalmi*) i mali ĉuk (*Glaucidium passerinum*), velika jejina (*Bubo*) stanarica je, a najmanja ušara je jejiĉ lulavac (*Pisorhina scops*) dolazi u B. konceom travnja. Među gnjurcima u B. najveći je oblik plijenor (*Podiceps cristatus*), a najmanji pilinovac (*Podiceps fluvialis*). U B. ima bijelih roda, koje »muhademanci brižno zaštićuju«, pa crna roda, kašikar (*Platalea*), galica (*Plegadis falcinellus*), bukavac, mali gak, kvakavac, ĉaplje, kao modra ili siva ĉaplja, mrka ili danguba, bijela velika i mala bijela ĉaplja. Od divljih gusaka dolaze zimi rjeđe velika guska (*Anser anser*), ĉešće lisasta guska (*A. albifrons*), najĉešće glogovnjaĉa guska (*A. fabalis*), a vrlo je rijetka arĉtiĉka mala guska (*A. erythropus*). Od pataka ima 8 vrsta, najĉešća je divlja patka (*Anas boschas*), koja se gnijezdi u B., a susreću se krža (*A. crecca*), pupĉanica (*querquedula*), popovka (*strepera*), zviždavka (*penelope*), vrb (*acuta*) i kašikara (*Spatula clypeata*). U bos. faunu ubrajamo ĉestu crnu norvu (*Fuligula fuligula*) i žutu norvu (*F. nyroca*), koje znadu prezimiti na nezamrznutim mjestima, pa se i gnijezde. Za seobe se vida riĉak (*Nyroca ferina*), a rjeđe morski riĉak (*N. marila*). Na brzim tekućicama zadržava se zimi ribarica norva (*Clangula glaucion*), a vrijedna su spomena tri ronca, od kojih je najĉešći ronac orijaš ili utva (*Mergus merganser*), koji se gnijezdi ovdje u šupljem drveću, zatim bijeli morski ronac (*M. albellus*) i šareni ronac (*M. serrator*).

GMАЗОВИ. Od zmija nas zanimaju otrovnice, pa je najraširenija poskok (*Vipera ammodytes*), koji se hrani šumskim miševima (*Apodemus sylvaticus dichrurus*) i gušterima, u višem gorju dolazi planinski šargan (*V. macrops*) i bos. odlika ridovke bosanski šargan (*V. Mesocoronis bosnensis*), za koga kažu, da je »najotrovnija zmija Evrope i da je njegov otrov jednak kao u zloglasne kobre iz Indije« (Bolkay 1929), a poznata je i odlika *V. pseudaspis*. U B. i H. živi desetak neotrovnih zmija s više lokalnih odlika, a ĉesta je u juž. Hercegovini mišarica ili crvena krpa (*Coluber leopardinus*). Od 10 vrsta b.-h. gušterica valja spomenuti bos. gorsku guštericu (*Lacerta agilis bosnica*), zatim moĉvarnu guštericu (*L. vivipara*) na mokrim hladnim gorskim livadama, a drže, da ona u B. nestaje, pa se smatra »najrjeđom guštericom na ĉitavom Balkanskom poluotoku«. Pokraj sljepića živi u toplijoj Hercegovini nedužni blavor, koji ždere samo puževe.

VODOZEMCI. U okolici Sarajeva nađeno ih je 12 vrsta, od kojih treba spomenuti za B. pretežno sredozemsku grĉku žabu (*Rana graeca*) i šumsku žabu (*R. dalmatina*), koja pokazuje klimatiĉki prijelaz od kopnenog u sredozemski oblik, znaĉajan za južnu B. Izraziti je stanovnik vode zelena žaba (*R. ridibunda*). Najobiĉniji je repati vodozemac okoliĉe Sarajeva žuti mukaĉ (*Bombina variegata kolombati-viĉi*), pa crni daždavnjak (*Salamandra atra*, Prenj), a iz B., pogotovu iz Hercegovine je poznat i slijepi golušac ili ĉovjeĉja ribica (*Proteus anguinus*); sadašnje geografsko rasprostranjenje ĉovjeĉje ribice seže, utvrđuje Bolkay, od Slovenije i Istre, zapadne Hrvatske, zapadne Bosne do Dalmacije i Hercegovine.

RIBE. Među njima znaĉajne su pastrve: mekousna pastrva (*Trutta obtusirostris*), potaĉna pastrva (*T. fario*), mladica (*Salmo hucho*), barjaktarica (*S. fontinalis*), jezerska zlatovĉica (*S. salvelinus*), lipljan (*Thymalus vulgaris*); od drugih su sapaĉa (*Barbus petenyi*), pliska (*Alburnus bipunctatus*), bucika (*A. mento*) i dr. Oko Livna i u Hercegovini važno je hrana za narod jegulja.

MEKUSCI. Od puževa (*Clausilia*) poznato je više endemiĉkih oblika u krškom podruĉju, kamo idu i *Campylaea*-oblici *Dinarica*, *Liburnica*, pa *Helix* i *Zonites*-oblici. Od balkanskih oblika dolazi u B. *Xerocampylaea zelebori*, od sredozemskih oblika *Fruticicola cinctella*, *Helix aspersa*, *Iberus vermiculatus*, a endemiĉki školkak u rijeci Bosni je *Unio bosniensis*.

CLANKONOSCI. Među njima je fauna stonoga B. i H. bogata endemiĉkim oblicima, što više, i rodovima kao *Microchordeuma*, *Microbrachysoma*, *Heterolatelia*, *Typhloglomeris* i za Hercegovinu 4 vrste roda *Apfelbeckia*, a ima

MUSLIMANI IZ CAZINA (Foto L. Janković)

endemičkih oblika i iz rodova *Julus*, *Brachyiulus*, *Lysiope-talum*, *Brachydesmus* i t. d.

PAUČNJACI. Uz različite oblike *Euscorpius europaeus* nalazimo u spiljama B. i H. *Neobisium spelaeum*. Od pravih pauka oblici su krša *Argiope lobata*, *A. brunichi*, *Lycosa apuliae*, a u južnoj B. spiljski oblik *Taranucnus patellatus*. Od nepravih pauka značajni su za B. i H. *Ischirop-salis*-oblici, veliki oblik *Trogulus* u spiljama *Nelima troglodytes* i dugonogi krpelj (*Eschatocephalus Haemalastor-gracillipes*).

Za kukce Balkan. poluotoka kaže V. Apfelbeck, da se njihova fauna sastoji od srednjoevropskih, sibirskih, sredozemskih oblika, istočnih (pontijskih) doseljenika iz zapadne Azije, prilagođenih alpskih vrsta i endemičkih oblika, pa nekih ostataka iz ledenog doba (boreoalpske vrste), a glavni dio čine srednjoevropske (sibirske) i istočne vrste. Prema Apfelbecku pripadaju endemički balkanski kukci ponajviše alpskoj regiji, a velik je broj krških endemita. Prodiranju sredozemskih vrsta u B. veli dalje, zaprijekom su planine Dalmacije i Hercegovine, a u zapadnoj B., primjerice preko Livanjskog polja, bijaše lakše prodiranje, pa nalazimo sredozemske vrste, a rjeđe u planinama južne B., gdje su se razvile promijenjene alpske vrste.

Od leptira u gorju južne B. valja spomenuti *Colias myrmidone balcanica*, u visokim planinama južne B. i H. *Erebia lappona* kao »ostatak iz ledenog doba«, zatim *Erebia melas*, *Perisomena caecigena* i *Phragmatobia placida*. Za Hercegovinu (i Dalmaciju) je značajan prekrasan leptir *Charaxes jasius*. Za B. i H. poznato je 13 endemičkih leptira, od kojih su vrijedni spomena *Hiptelia apfelbecki*, a u visokim planinama *Erebia gorge hercegovinensis* i *Coenonympha tiphon occupata*.

Od drugih kukaca zastupani su vodeni moljci ili tulari sa više domaćih vrsta u B., a od skorpionskih moljaca ili kljunarica (*Panorpatae*) u južnoj je B. kao ostatak *Boreus (westwoodi)*. Od pravih mrežokrilaca mravolovci su zastupani sa 11 rodova i 17 vrsta (Apfelbeck). U Hercegovini živi sredozemski veliki mrežokrilac *Palpares libelluloides*.

Od ravnokrilaca navodi se 2 cm duga *Labidura riparia*, a ima i više domaćih kožokrilaca, zatim bogomoljka, *Triaxalis nasuta*, u srednjoj i južnoj B. balkanski oblik *Psorodonotus fieberi* (sa zakržljanim krilima). Od opnokrilaca značajna je u jugoistočnoj B. i H. najveća evropska osa sredozemski oblik *Scolia flavifrons* (5 cm), najveća osa listarica je *Cimbex (femorata)*. Među dvokrilcima spomenuti nam je komarca malaričara (*Anopheles maculipennis*) oko slatkovodnih bara, a u šumama na snijegu ili pod lišćem beskrilnu muhu (*Chionea araneoides*), koja nalikuje na pauka, pa veliku gusjeničarku (*Echinomyia fera*).

KORNJASI. Po Apfelbecku značajne su za B. i H. mnoge rase roda *Carabus* kao *C. caelatus sarajevoensis*, *C. croaticus bosnicus*, *C. cancellatus apfelbecki*, pa *Nebria bosnica*, *apfelbecki* i *speiseri*, endemički podrod *Stenochoromus (Molops)*, *Pterostichus meisteri*, *Tapinopterus setipennis*, *Omphreus apfelbecki*, *O. beckianus*, te mnogi endemički oblici spiljskih kornjaša kijačaša. Od polukrilaca spomena je vriedan veliki cvrčak srednje i južne B. i H. crvenožilni cvrčak (*Tibicen haematodes*).

Spiljska fauna tog hrvatskog područja bogato je zastupana u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Spiljska fauna bosansko-hercegovačkog područja u velikim podzemnim prostorima i vodama pod jednoličnim životnim uvjetima svijetla, topline, vlage i drugoga predstavlja posve osebujan biotop, u kojemu su se razvili mnogi posebni oblici. U ovom su geografskom području, kaže Apfelbeck, »povoljne prilike za razvijanje velike faune, osobito bogate endemičkim oblicima. Dalje prema istoku smanjuje se ta fauna u povodu razvoja kristalinskih gora, a najbogatija je baš u području B. i H. te zapadnih susjednih područja i pokazuje već kod kornjaša do sada poznat 21 rod sa 70 vrsta, kod drugih pak člankonožaca također su poznati endemički rodovi i vrste«. V. Apfelbeck je već 1887 našao prve spiljske kukce u B. i H. i opisao ih.

Kako su pokazala istraživanja, većinu balkanskih endemičkih životinja u spiljama sačinjavaju člankonošci. Pravi su stanovnici spilja bez pigmenta, bez očiju i s vrlo razvijenim osjetilima njuha i opipa, a na dugačkim nogama. Fauna kukaca u spiljama B. i H. sadržava mnogo domaćih oblika, pa na pr. *Anthroherpon* ima 18 poznatih vrsta. Ti su oblici filogenetički posve izolirani u današnjoj fauni i predstavljaju »najstarije recentne oblike među kornjašima«. Osim kornjaša živi u spiljama manje drugih kukaca, kao što su neki skakavci, beskrilci; endemički je beskrilac *Verhoeffiella cavatica* i dr.

Od spiljskih rakušaca značajni su blijedo obojeni oblici *Niphargus* i *Typhlogammarus*, a endemican je za Hercegovinu slijepi veliki *Stygodytes (balcanicus)*, pa *Antroplotes*. Za krško područje značajne su slijepice spiljske babure kao *Titanethes hercegovinensis*, *T. biseriatus*, *Monolistra hercegovinensis* i spiljska vodena babura (*Asellus cavaticus*), a od raka desetonožaca slijepi oblik *Troglocaridella hercegovinensis* (Vjetrenica). Nađene su i spiljske stonoge: *Typhloglomeris coeca*, *Brachydesmus zavalensis*, *Br. hercegovinensis*, *Apfelbeckia lendenfeldi*, *Lithobius leostygius*, od paučnjaka: *Obisium anophthalmum*, *Stalita hercegovinensis*. Endemički je spiljski sitni puž (*Phloeoteras euthrix*), pa slijepa pijavica (*Dina absoloni*) i crv cjevaš (*Marifugia cavatica*).

Za poznavanje bosanske faune osobito su zaslužni sarajevski zoolozi, kao ornitolog Otmar Reiser, entomolog Viktor Apfelbeck i herpetolog Stjepan Bolkey, koji su tu faunu sabirali, proučavali i uredili u zbiricama Zemaljskog muzeja u Sarajevu. U ovom su prikazu pridržana hrvatska imena životinja, kako ih bilježe bosanski istraživači.

LIT.: Voda kroz prirodoslovne zbirke B. H. Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1916; S. Bolkey, *Additions to the Mammalian Fauna*, GLZM 38., Sarajevo 1926; O. Reiser, *Ornis Balcanica*, I., Beč 1939; S. Bolkey, *Amphibien u. Reptilien von Sarajevo*, GLZM 41., Sarajevo 1929; S. Bolkey-Curčić, *O našim zmijama otrovnicama*, Sarajevo 1920; S. Bolkey, *Ein Beitrag zur geogr. Verbreitung des Proteus anguinus*, GLZM 41., Sarajevo 1929; A. Apfelbeck, *Neve bube u pećinama južne Bosne*, GLZM 1., Sarajevo 1889; K. Babić, *Über die drei Altyiden*, Glasnik Hrvatskog prirodosl. društva 34., Zagreb 1922; R. Zaplata i Z. Taler, *Ribe Sarajeva i okolice*, Sarajevo 1932, GLZM 44. K. B.

Etnografski pregled. Bosna i Hercegovina potpuno pripadaju području kulture, obično zvane dinarskom ili planinskom, pa se tako nadovezuju na slične kulture Balkana i prednje Azije, za razliku od područja na sjever od Kupe i Save, koje je preko panonske nizine jače povezano s kulturom ostalih, zapadnih i istočnih, Slavena. Najviše se B. i H. ističu svojom konzervativnošću i patrijarhalnim na-

(Foto L. Janković)
SELJACI IZ OKOLICE PROZORA

(Foto L. Janković)
SELJACKE DJEVOJKE IZ OKOLICE PROZORA

(Etnološki seminar sveučilišta, Zagreb)
DJEVOJKE (KATOL. I GRČKOIST.) IZ ODŽAKA KOD KUPRESA

(Fotogr. arhiv muzeja u Banjoj Luci)
SELJANKE IZ JANIA KOD JAJCA

(Foto L. Janković)
SELJACKE ZENE IZ PODRUČJA OKO ZEPČA

činom života, koji je još i danas razmjerno vrlo dobro održan, pa se ondje mogu — uz ostalo — naći u živoj upotrebi i takvi elementi starinske materijalne kulture, koji u drugim krajevima izvan dinarskoga područja nestaju ili su već davno nestali (na pr. čun od izdubena debla, teška kola bez ijednoga komadića željeza, drvena rala i plugovi, kresivo mjesto žigica, kuhanje s pomoću ugrijanoga kamenja, pa općena upotreba otvorenoga ognjišta, pekve za pečenje kruha i t. d.). Ipak bi se B. i H. jedva mogle uzeti kao zasebna etnografska jedinica. U jednu ruku zato, što se kultura jednakih obilježja nastavlja i preko njihovih granica: na jednoj strani u zagorsku i južnu Dalmaciju i južnu (užu) Hrvatsku (Liku i Kordun), a na drugoj u Srbiju i Crnu Goru. U drugu ruku razlikuje se B. od H., dijelom već i poradi različitih prirodnih uvjeta, pa zbog jačeg utjecaja primorsko-mediteranske kulture u potonjoj, a ni svaka od njih napose nije etnografski potpuno jedinstvena, nego regionalno i po vjerama različna.

Te se razlike očituju već u jeziku i u tjelesnim osobinama, a još više u nekim pojavama kulture, naročito materijalne. Ovdje je dovoljno podsjetiti samo na poznatu činjenicu, da veći dio bosansko-hercegovačkih muslimana i gotovo svi katolici govore ikavski, dok su grčkoistočni — spreostalim dijelom muslimana i nešto katolika — ijekavci. Često se još može naći sačuvan i stari naglasak (*sapinjáč, kosé*; ili u nešto promijenjenom obliku: *zemljě, zovŭ*) kod muslimana (na pr. u sjev.-ist. B.) i kod katolika (na pr. u južnoj Bosni oko Kreševa). — Isto je tako poznato, da najveći postotak ljudi svijetle kose i očiju u B. čine muslimani, u prvom redu seljaci, nešto manje katolici, a najmanje grčkoistočni. Naprotiv su grčkoistočni čistiji predstavnici t. zv. dinarskog tipa visoka i vitka rasta, tamne kompleksije, često kukasta nosa, oštih crta lica, kratke lubanje. Ima i istočnjačkih tamnih tipova, naročito među muslimanima po gradovima i većim mjestima (*kasabama*). Nijesu rijetki — na pr. u jugozapadnoj B. — ni pojedinci izrazito mongoloidnih ličnih crta. U Hercegovini prevladava visoki i mršavi dinarski tip, bez obzira na vjeru.

Kod kulturnih pojava razlike se najočitije vide u gradnji kuća i u nošnjji. Tako se bitno razlikuje kamena kuća

(s više suvrstica) Hercegovine i jugozapadne B. od brvnara srednjeg, planinskog dijela B. i od kuća s kestutom od drvenih greda (»kuća na kanate«), a stijenama od pletera ili ukladanih dasaka na sjeveru i uz tokove većih rijeka. Isto je tako upadljiva razlika između niskih krovova od kamenih ploča, valjkasta crijepa, slame ili šaša u Hercegovini i dijelu jugozapadne B., i s druge strane između visokih krovova od dasaka ili šindre, skošenih na sve četiri stranc, po svoj ostaloj B. Poseban je tip muslimanska kuća na kat s izbočenim gornjim dijelom i nizom specifičnih oznaka u vanjskom i unutrašnjem uređenju (→ kuća seljačka). Premda nošnja na cijelom području ima istočnjačka, dotično prednjoazijska obilježja i u kroju i u načinu nošenja i ukrašavanja, ipak se lako mogu razabrati dva glavna tipa. Jedno je tip »dinarski«, po svoj prilici iz doba prije dolaska Turaka, danas najkarakterističnije zastupan u nošnjama Krajine (naročito kod grčkoistočnjaka), a drugi noviji istočnjački, primljen posredstvom Turaka, najjasnije izražen kod muslimana i u građanskim nošnjama svih triju vjera (a i španjolskih Židova). Za prvi je tip značajna

obilna upotreba vune, domaće vuneno sukno i jednostavno seljačko platno, vunene čarape i pleteni niski opanci, strogo geometrijski ili bar geometrizirani sitni motivi u vezivu, zatim u ženskoj nošnji duge košulje širokih rukava, vunene pregače, obično lijepo ornamentirane, sukneni zobuni bez rukava i isto takve duge haljine s rukavima, na glavi kape, kod udatih žena uvijek pokrivene *maramom* (*boščom*), mnoštvo jednostavnog kovnog nakita, a kod muških uske suknene hlače, niske okrugle kape, slične ličko-dalmatinskim, različno gornje odijelo od suknja (*gunjevi, koporani, kabanice* s kukuljicom i t. d.). Kod drugoga,

SELJAK IZ OKOLICE SARAJEVA

orientalnoga tipa prevladava upotreba kupovne čohe, platna (*beza*) i ostalih tkanina, pa domaće tankog platna, tkanog u različitim uzorcima (*čenar*), a u vezu biljni i životinjski motivi, često izrađeni zlatnom ili srebrnom žicom, zatim osobitosti u kroju i pojedinim dijelovima odjeće. Kod toga se u ženskoj nošnji ističe nošenje širokih dimija (od kupovnog materijala) ili gaća (od domaće platna) i različiti kratki prslučići i kaputići (*jeleci, fermeni*), vezeni zlatom, srebrom ili svilenim gajtanima, a u muškoj hlače, ispod koljena sasvim uske kao gamaše, gore prostrane s velikim turom, pa naširoko omotani dugi pojasi od tkanine i nošenje fesa, često ovijenog turbanom (*šalom, peškirom, sarukom*). Još je za ovaj tip nošnje značajno posebno slaganje i izbor boja, koje su kod muslimana često vrlo žive i jarke (kršćanima je pod turskom vladom bilo dopušteno služiti se samo diskretnim tamnijim bojama), pa sklonost za prugaste i inače šarene tkanine, sve pojave, potpuno nepoznate kod svih ostalih nošnja na hrvatskom području. Miješanjem ovih dvaju osnovnih tipova, u različitim omjerima, nastale su pojedine današnje nošnje B. i H. Tako se noviji istočnjački utjecaj u jačoj mjeri opaža i u nekim seljačkim, katoličkim i grčkoistočnjačkim, nošnjama (na pr. ženske dimije i mali jeleci oko Sarajeva, Visokoga i Fojnice), dok je slabiji u nekim drugim katoličkim nošnjama (na pr. nošenje ženskih gaća, koje proviruju ispod duge košulje; pomanjkanje pregače oko Bihaća i u središnjoj B., ovdje gdješto samo u ljetnoj ili u svečanijoj nošnji; istočnjački motivi veziva u Hercegovini i oko Kupresa i t. d.). Kratke gaće, svezane pod koljenom, nošene i preko košulje, naročito kod rada, mogu se vidjeti kod katoličkih i grčkoistočnjačkih žena u Hercegovini. S druge strane ima krajeva, gdje i seljakinje muslimanke nose potpuno jednaku nošnju dinarskoga tipa kao i kršćanke i ne kriju se (na pr. u sj. Hercegovini). Pregače grčkoistočnjačkih

(Foto Dabac)
NOSNJA IZ REKAVICE KOD BANJE LUKE

žena imaju obično naokolo odulje rese, kojih katolikinje redovno nemaju ili su im bar kraće. Od regionalnih razlika na prvi se pogled ističu dugačke i uske suknene hlače (*čakšire*) u B. prema širokim i kratkim hercegovačkim hlačama do koljena (*šalvarama*) s *tozlucima* (gamašama). U posavskim krajevima vidljivi su i utjecaji panonskih nošnja, a sličnih pojava ima i kod muslimana i grčkoistočnjaka u ist. B. (na pr. slavenski način nošenja muške košulje preko gaća, inače neobičan na bosansko-hercegovačkom području). Uza sve mjesne razlike mogu se razabrati tri jače istaknute regionalne grupe nošnja — ako se izuzme istočnjačko-gradanski tip, kojega ima kod muslimana i građana po cijeloj B. i H. — i to: čiste dinarske nošnje zapadne i jugozapadne B., zatim nošnje srednje B. s jasnim mlađim istočnjačkim primjesama, na koje se neposredno nadovezuju slične nošnje sjev.-ist. B. s nekim panonskim elementima, pa napokon nošnje hercegovačke, koje se s jedne strane vežu s dinarskom nošnjom jugozapadne B. i srednje Dalmacije, a s druge strane, osobito muškom nošnjom, čine prijelaz prema Crnoj Gori. Sličan razmještaj pokazuju i neki drugi etnografski elementi. Tako u zapadnoj B. prevladava preslica u obliku koplja, u Hercegovini u obliku lopate s nekoliko zubaca na vrhu, a u svojoj ostaloj B. preslica s gornjim dijelom (*bašlukom*) u obliku stošca (konusa). U srednjoj, južnoj i istočnoj B. (na sjeverozapad od prilike nešto iznad Jajca) i istočnoj H. (pa dalje u Crnoj Gori, Srbiji i Makedoniji) upotrebljava se karakteristično ralo s ravnim gredeljem i kosom »daskom«, na kojoj je lemeš, dok se u južnoj i zapadnoj Hercegovini javljaju drugi (jadranski) tipovi rala, a u zapadnoj i jugozapadnoj B. samo drveni plugovi vrlo zakrivljena gredelja; sličnu rasprostranjenost imaju i neke druge pojedinosti i nazivi kod oračih sprava (na pr. vrlo oštro teritorijalno razgraničenje naziva *lemeš* i *raonik* za istu stvar). Brane su u srednjoj, sjevernoj i sjeveroistočnoj B. sastavljene od gredica sa zupcima, većinom uzdužno poredanih, dok su u Hercegovini i jugozapadnoj B. od pruča ili trnja. Već je spomenuta razlika između dinarske geometrijske ornamentike i one s biljnim i životinjskim motivima u Hercegovini i oko Kupresa (k tomu i u drugim krajevima kod muslimana); uz to se u zapadnoj B., sa središtem negdje oko Bos. Petrovca, javlja i osobita spiralna ornamentika, i to kao plitki reljef u drvorezbarstvu i vezenje tankim gajtančićima po suknu. (Ista je ornamentika i u sjev. Dalmaciji, a pokazuje neku srodnost — u životu danas jedina — s ornamentikom starohrvatskih kamenih spomenika).

Prema ovim razlikama razmjerno je vrlo malen broj takvih pojava, koje su zajedničke čitavoj B. i H., a da ni jesu istodobno poznate i u drugim susjednim krajevima.

Ovamo ide u prvom redu običaj tatauiranja, koji je raširen naročito kod katoličkih žena. U B. se motivi tatauiranja — ponajviše u obliku kružića, križića i grančica — izvođe utrljavanjem boje u iglom izbodenu kožu, dok se u H. može naći ukras, sastavljen od sitnih brazgotina bez boje, poredanih u krugu. Za B. i H. naročito je značajan razvitak običaja »šišanoga kumstva«, kojega doduše ima i drugdje, ali je u ovim krajevima uz posebno naglašenu magičku svrhu (za zdravlje djeteta) posebno i osobito socijalno značenje. Ovdje je pogodovala očuvanju i razvijanju toga, zacijelo vrlo starog, običaja vjerska izmiješanost. »Šišani« kum može biti bilo koje vjere, pa je seljački narod tako nalazio način, da se približi svojim susjedima i prijateljima, s kojima ga je spajala ista kultura, ali od kojih ga je dijelila vjera. Posve bosanski kulturni element čini napokon i lončarstvo u okolici Kiseljaka, bez oca kline, sa značajnim oblicima i slikanim ukrasom, u kojem su neki vidjeli srodnost s posudama mikenskoga doba. Širom B. i H. poznate su i predaje o *halkama* (karikama) na pećinama, za vezanje brodova u pradavna vremena.

Od preostalog kulturnog inventara B. i H. izvjestan je dio jednak kao i u ostalim susjednim etnografskim područjima. To vrijedi u prvom redu za brojna podudaranja u folkloru, naročito u pjesništvu i nekim običajima, koja se uostalom pokazuju kod svih južnih Slavena, od Slovenaca do Bugara. S druge strane neke pojave bosansko-hercegovačke etnografije čine se nečim posebnim samo prema hrvatskim krajevima na sjeveru i sjeverozapadu, jer su značajne ili za drukčiju, »dinarsku« kulturu uopće (dakle za mnogo veći teritorij od B. i H.), ili za sve zemlje, do kojih dopire istočnjački utjecaj, ili su napokon radi veće etnografske sačuvanosti B. i H. ondje još uvijek žive, dok su drugdje nestale, možda i u nedavnoj prošlosti. Kao dopuna onom, što je već prije spomenuto, moglo bi se od takvih pojava letimice nabrojiti još nekoliko najznačajnijih: razasut oblik sela, s pojedinim dijelovima

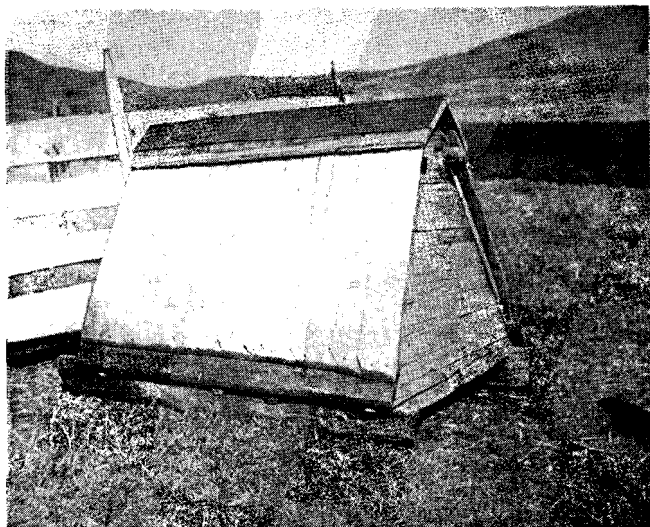

»KALUF« ZA PAPRENJAKE
Pogorjoci kod Tuzle
(Etnografski muzej, Zagreb)

(*mahalama*) često na sate udaljenima inedu sobom; u kućama često samo jedna prostorija s ognjištem ili uz nju još samo odijeljena *soba*, koja ima strop, dok ga nad prostorijom s ognjištem nema, nego se dim diže ravno pod kućni krov i izlazi na *badžu*, poseban otvor na krovu s poklopcem; staje za stoku često u donjem dijelu kuće, koja je prislonjena uz brijeg ili čak u istom prostoru s ljudima, na jugu osim toga sve češće i posebno građene *pojate*, u Hercegovini katkad u prirodnim šuplinama pećina; među kućnim namještajem sasvim nizak okrugao stolić za jelo, koji između obroka visi na zidu (zbog toga stola govorilo se u njemačkoj stručnoj literaturi o B. i H. kao o krajevima »niskog kulturnog horizonta«), šareno obojene škrinje, niska kolijevka s uzdužnom prečkom, preko koje se može prebaciti zastor, niski tronožni stolci s polukružnim naslonom i t. d.; uske i visoke peći od pećnjaka (*lončića*) i *mangale* (posude sa žeravicom za grijanje); uz ratarstvo još naročito sitno stočarstvo (ovce i

(Foto o. T. Marković, Travnik)
RALO IZ OVCAREVA KOD TRAVNIKA

(Etnološki seminar sveučilišta, Zagreb)
POKRETNNA PASTIRSKA KOLIBICA IZ ODŽAKA KOD KUPRESA

koze) s osobitim načinom paše, priborom, postupcima i proizvodima; donekle još održan lov, među ostalim i s krpeljama po snijegu; mlinovi *kašičari* s kolom (turbinom) na vertikalnoj osi; seljačko lončarstvo s ručnim kolom i neocakljenim posudama; nekad vrlo razvijena organizacija istočnjačkog obrta (*esnafi*), slična cehovskoj, kod čega se ističu kovinarski obrtnici (*kujundžije*-zlatari, *kazandžije*-kotlari, *tufegdžije*-puškari i dr.) i kožari (osobito s radovima od fine i tiještene kože), pa *mutabdžije* (tkalci *mutapa*, konjskih i sličnih pokrivača), *kazazi* (gumbari) i dr.; vertikalni tkalački stan (uz obični) za tkanje pokrivača, torbi, pregača, ćilima i sl.; od glazbenih instrumenata starije epske gusle, pa kao noviji istočnjački utjecaj različite vrste tambura (*šargije*, *sazovi*, *bugarije* i dr.) i *zurle* ili *zurne*, redovno po dvije uz pratnju bubnja; u samoj glazbi značajan stariji način pjevanja (»ojkanje«) s malim i neizrazitim intervalima i nekim drugima značajkama, regionalno različitim, s jedne, a tursko-istočnjački utjecaji sa svojim posebnim ljestvicama s druge strane (na pr. u sevdalinkama), napokon kao treća vrsta guslarska glazba; različne vrste plesa u kolu s vrlo brojnim oblicima, od najjednostavnijeg hodanja uokrug do najtežih i najslikovitijih figura, uz to mimički plesovi pojedinaca i dramsko-mimička prikazivanja; u pjesništvu, osim ostaloga, naročito još i danas u nekim krajevima vrlo živa i bujna epika; dobro održano šaranje pisanica batik-tehnikom, s ornamentima, koji sjećaju mjestimice na one u tatauiranju (oko Žepča, u Hercegovini); vrlo naglašena patrijarhalnost obiteljskog života i s tim u svezi potisnutiji položaj žene i bolje održavanje kućnih zadruga; u svadbenim običajima bacanje (novcem ukrašene) jabuke preko kućnog krova, jahanje svatova na konjima i dr.; uz obične ivanjske vatre i ophodi sa zapaljenim bakljama (*lilama*, *mašalama*); običaj paljenja *badnjaka* (posebno

(Etnološki seminar sveučilišta, Zagreb)
POJATA U LIVANJSKOM POLJU

spremljenog panja ili stabla) ili kićenje kuće takvim *badnjakom* u obliku poveće sušnjaste grane o Božiću; žrtve (pijetao, janje) kod početka gradnje kuće i posebna svečanost (*naselje*) kod useljavanja; nošenje različitih vrsta amajlija kod svih vjera, pa mnoštvo različitih drugih vjerovanja, još uvijek vrlo živih (najviše se toga održalo kod grčkoistočnjaka, dok je kod katolika i muslimana pod utjecajem crkve i vjere štošta nestalo, kao što je to i inače u folkloru, naročito u običajima).

Ova etnografska slika ne može biti ni izdaleka potpuna. Danas još nema za to dovoljno ni sistematski sabranoga materijala, ni potrebnih predradnja, a pogotovu nema još napisanoga pregleda bosansko-hercegovačke etnografije. Vrlo mnoga i važna pitanja ima još riješiti etnološka nauka. Ipak se, analizirajući ono, što je poznato, može već sada razabrati u etnografskom sastavu B. i H. nekoliko vremenski i genetički različitih slojeva. Najstariju podlogu čine svakako razmjerno vrlo obilno zastupani elementi kulture starih stanovnika Balkana iz predrimskog vremena (na pr. muška okrugla kapa, lončarstvo s ručnim kolom, kamen na ognjištu za naslanjanje drva, pa zacijelo običaj tatauiranja i »ojkanje« u muzici), od kojih se neki nalazi iz prehistorijskih iskopina na bosansko-hercegovačkom području napadno podudaraju s današnjim živim pojavama narodne kulture (na pr. pekve, neki oblici kovnog nakita, ornamentirani glineni utezi za ribarske mreže, teška drvena kola, čun od izdubena debla s glinenim ognjištem u sredini i dr.). Posredstvom tih najstarijih stanovnika po svoj prilici dospjela su u današnju narodnu kulturu i nekoja dobra prvotno općeno mediteranska ili s bližega Istoka (na pr. jaram s teljzima, možda i epske gusle), pa rimska (po jednoj tezi vjerojatno je tu izvor na pr. krsne slave). Nakon toga razlijevaju se nad ovim našim područjem bar dva različita slavenska vala, koji su odlučni u prvom redu za jezik, a djelomice i za kulturu, naročito duhovnu, današnjeg stanovništva. Tokom srednjega vijeka, a i u kasnije vrijeme, pristupaju k tome mlađi utjecaji ostataka staroga romanizovanog stanovništva, vlaških stočara (na pr. sitno stočarstvo, ako ne cijelo, bar neke pojedinosti kod toga, vjerojatno običaj »čarojice«). Preko toga svega dolazi s Turcima opet jak istočnjački sloj, koji je učinio, da su b.-h. muslimani potpuno gotovo potpuno pod utjecaj istočnjačke, dijelom i turske, kulture, bar u vanjskom načinu života, a ostavio je i dubokih tragova u mentalitetu, jeziku i kulturi kršćanskoga stanovništva, i to ne samo izvana (u nošnji, hrani, kućnom uređaju), nego je prodro i dublje (u neke običaje, vjerovanja, kozmogonijske predodžbe, kao što je uopće sav život, pa i mnogi stari slavenski običaji, prožet tursko-arapskom terminologijom). Nasuprot tome ne daju se u seljačkoj domaćoj kulturi utvrditi nikakvi utjecaji manjih narodnih skupova, koji su kao doseljenici zrvjeli ili žive na području B. i H., na pr. Grka, sredovječnih rudara Sasa, španjolskih Židova, pa u novije vrijeme naseljenih Poljaka, Ukrajinaca i Nijemaca u sjev. B. Ovako šareno sastavljenu etnografsku strukturu još su više zamrsile česte unutrašnje seobe, od dolaska Turaka pa do najnovijih vremena, uglavnom s istoka na zapad i s juga na sjever.

LIT.: Prilično obilna literatura razbacana je po časopisima, u prvom redu u ZNZO (Zagreb), *Srpskom etnografskom zborniku* (Beograd), a osobito u GLZM (Sarajevo, od 1889 dalje). Važnije su od tih radnja: I. Klarić, *Kralje (u Tur. Hrvatskoj)*, ZNZO, sv. 6., 1901; I. Šajnović, *Kola (u Bosni)*, ZNZO, sv. 3., 1898; A. Nuić-S. Rubić, *Duvno (Županjac u B.)*, ZNZO, sv. 4., 1899; A. Radić, *Izveštje o putovanju po B. i H.*, ZNZO, sv. 4., 1899; R. Meringer, *Pučka kuća u Bosni i Hercegovini*, GLZM, 1899; S. Soldo, *Tipovi kuća i zgrada u predašnjoj B. i H.*, Beograd 1932; V. Čurčić, *Narodno ribarstvo u B. i H.*, GLZM, 1910, 1913, 1915, 1916; J. Popović, *Ljetni stanovi (na različnim b.-h. planinama)*, GLZM, 1930—36; V. Čurčić, *O lončarstvu u Orubici*, GLZM, 1910; C. Truhelka, *Tetoviranje katolika u B. i H.*, GLZM, 1894; Isti, *Historička podloga agrarnog pitanja u B.*, GLZM, 1915; E. Lilek, *Bilješke o zadruginim i gospodarstvenim prilikama u B. i H.*, GLZM, 1900; L. Kuba, *Pjesme i napjevi iz B. i H.*, GLZM, 1906—11; T. Bratić-St. Delić, *Narodne igre sa sijela i zbora u Gornjoj Hercegovini*, GLZM, 1905; E. Lilek, *Zenidba i udadba u B. i H.*, GLZM, 1898; Isti, *Vjerske starine iz B. i H.*, GLZM, 1894; T. Bratić, *Pabirci iz nar. medicine u H.*, GLZM, 1903; L. Glück, *Rezultati tjelesnog mjerenja 140 b.-h. vojnika*, GLZM, 1891; zatim C. Truhelka, *Domaća tekstilna industrija u B. i H.*, Školski vjesnik, Sarajevo 1889; V. Čurčić, *Starinsko oružje*, Sarajevo 1926; N. Buconjić, *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u B. i H.*, Sarajevo 1908; A. Hangi, *Život i običaji muslimana u B. i H.*, Sarajevo 1907; C. Truhelka, *Studije o podrijetlu*, Zagreb 1941; J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zagreb 1922. B. B.-č.

Migracije. Područje između Drine, Save, Dinare i Une naselila je dinarskoposavska struja hrvatskoga naselja, koja je isto tako zahvatila i zemljište između Dunava, Vuke, Papuka, Psunja i Save. Govorna značajka te

struje bio je ikavski govor i čakavsko narječje, koje je, što je bilo dalje od Dinare i Une, imalo sve više istih bitnih elemenata sa štokavskim narječjem. Sama značajna zamjenica — ča — od vremena pisanih spomenika ne postoji dalje na istok od Psunja, Unca i istočnoga dijela Dinare, ali se mnoge druge osebuje čakavske odlike tvrdokorno čuvaju na cijelom tom istočnom području dinarskoposavske struje. Osobito se to vidi kod izgovora starih grupa — -skj- i -zgj-, -dj-, -lj-, koje naselje te struje po čakavskom narječju govori u obliku -šć-, -žđ-, -j- i -j-, po čemu se potpuno razlikuje od susjednih čistih štokavaca, koji te glasovne grupe izgovaraju: št, žd, đ i lj. Govorni razvoj naselja na tom području od Dinare do Drine, a prema tome i pripadanje spomenutoj struji, možemo prema sačuvanim pisanim spomenicima pratiti u dovoljnoj mjeri od 13. st. Mnogo nam u tom pogledu pomaže i govor današnjega stanovništva na tom zemljištu, koji je doduše posljeditelj daljnijega razvitka, ali u sebi čuva staru svoju govornu podlogu.

Prema tome govornome stanju utvrdit ćemo u prvom redu, da je ikavsko-čakavska struja u svojem naseljenju zahvatila ne samo Povrbasje i Pobosanje, nego i donje i srednje Lijevo Podrinje i poveći dio toga zemljišta uz gornju Drinu oko Čajniča i Foče. Na jugozapadnoj strani u Poneretavljju ona je obuhvatila desni dio, ali je prvotno opsezala i lijevu stranu, gdje su Bjelemić, Ulog, Konjic, Podveležje, Stolac i Dubrave bili daleko u srednji vijek ikavski. Jugoistočnije od tih krajeva, uz gornji dio Drine, u sklopu Durmitora, uza Zetu i Moraču, Pivu, Taru, Lim i Ibar nastala je u 12. i 13. st. takva govorna podloga, da se na njoj do svršetka 13. st. s jedne strane razvio jekavski (ijekavski) govor, a s druge strane čisto

štokavsko narječje. Pisani spomenici sa toga zemljišta od početka 14. st. donose već pravilne jekavske oblike. Taj novi govor pokazao je odmah u prvom razdoblju svoga opstojanja veliku životnu snagu. Već s kraja 14. i u početku 15. st. počeo je on prodirati prema zapadu i sjeveru u ikavsko, a prema istoku u ekavsko područje. U to vrijeme postoje spomenici sa Lijevooga Poneretavljja, u kojima se miješaju nepravilno ikavski i jekavski govor, čakavsko i štokavsko narječje, u krajevima, gdje su onda s vremenom, postepeno, nadvladali jekavski govor i štokavsko narječje. Taj je proces proveden i u dubrovačkom Primorju, gdje su se oba govora i narječja miješala još u 15. st.

Štokavsko narječje i jekavski govor primili su u 13. st. na tom zemljištu od Zete i Morače do srednje Drine i Ibra i oni mnogobrojni Vlasi, koji su se u tom kraju od starine nalazili, govoreći do 12. st. svoj stari romanski jezik. Već rano u 13. st. ti su Vlasi primili jezik Hrvata, s kojima su nekoliko stoljeća zajednički živjeli, te su u tom stoljeću postali dvojezični. Poslije stanovitoga vremena, a svakako u 14. st., napustili su oni svoj prvobitni romanski jezik, te su ostali samo pri hrvatskom, koji je bio potpuno štokavski, jekavskoga govora i podloge, na kojoj se je nešto kasnije razvila nova štokavska akcentuacija. Ti su zetskopodrinjski Vlasi, kako su u svom starom kraju bili razmjerno vrlo mnogobrojni, već u 14. st., prije početka prodiranja Turaka na to zemljište, u svojem pastirskom gospodarstvu prelazili na područja s lijeve strane Drine, u Foču, Čajniče, Goraždu, Višegrad, Rogaticu, Kalinovik i postepeno se naseljavali po tim krajevima. Pomiješavši se u zajedničkom životu u istim socijalnim prilikama sa starosjedilačkim Vlasima toga područja, koji su

na tom tlu od starinaca Hrvata primili ikavski govor, s drugim govornim značajkama, imali su prilike, da na njih govorno djeluju. Tako i nalazimo, da su u vrijeme velikih seoba u turskom prodiranju, od 1450 dalje, svi podrinjski Vlasi štokavci i jekavci, dok su starosjedioci Hrvati sa toga zemljišta u tom razdoblju još uvijek ikavci s očitim čakavskim značajkama.

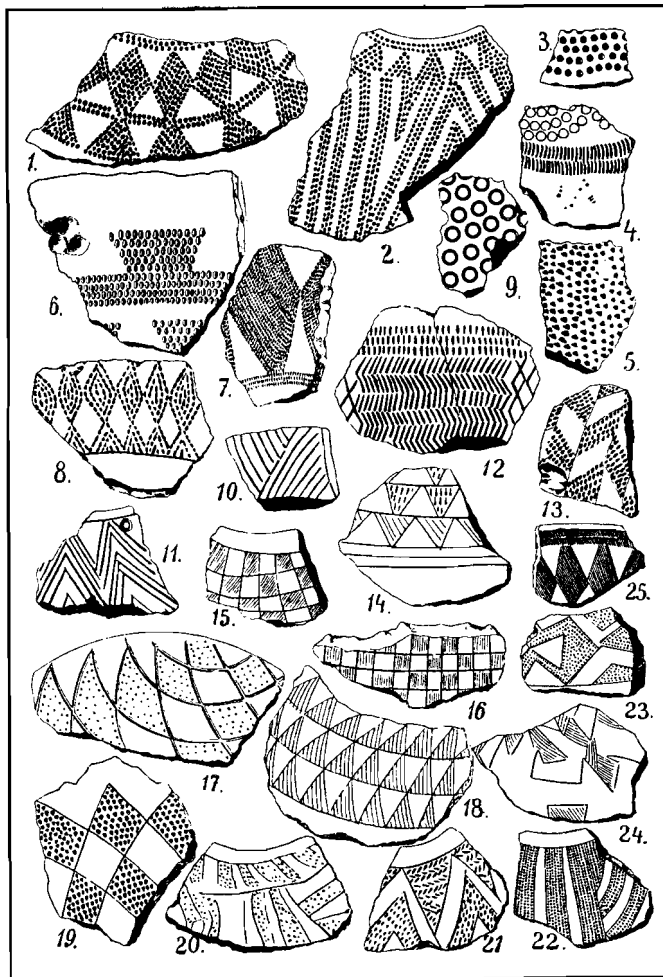
Vlasi su bili i prvi, koji su u vrijeme turskoga prodiranja selili u Bosnu u većim skupinama, i onda opet na bosanskom području svojim stalnim kretanjem izazivali pomicanje stanovništva. Vlasi su se u to doba razlikovali po vjeri i po govoru. Oni između njih, koji su živjeli u Poneretavljju i po zemljištu, bližem tima krajevima, bili su katolici ili patareni ikavci, čakavskoštokavskoga govora, kao i Hrvati, s kojima su bili u simbiozi do dolaska Turaka nekoliko stoljeća. Vlasi od Zete, Pive, Tare, Lima i Staroga Vlaha, koji su već od 13. st. bili mnogobrojni, bili su grčkoistočne vjere, jekavci i štokavci. U svom napredovanju Turci su već u prvim desetljećima 15. st. krenuli ove druge Vlahe, koji su uz njih svom dušom pristali, jer su im donijeli slobodu kretanja, pristup u svoje ratničke organizacije, viši socijalni položaj i izgled na bolje

prilike života. Sa svoje strane Turci su odmah iskoristili pozitivne i negativne značajke tih Vlahe, koji su stjecajem prilika i jednakim načinom života kroz stoljeća na pastirskoj podlozi i na prenošenju trgovine stekli velika iskustva u terenskoj službi, u poznavanju okolnih krajeva i puteva i u vještom prodiranju u tuđe zemlje. Na toj osnovi Turci su te Vlahe ubrzo uzeli u svoju ratnu organizaciju, u kojoj su im trebali poslužiti i kao iskusni prevoznici, prenosnici i inače u različitim podvoznim četama, ali i kao pouzdani članovi uho-darske i izvještajne

KOLO U HOTINCIMA KOD KUPRESA

službe. Živeći kroz stoljeća na najnižem društvenom stupnju, bez svoje zemlje, bez stalnoga doma, u gospodarskom životu uvijek ovisni o ratarskom i trgovačkom naselju, Vlasi su postepeno u sebi stvorili duhovnu podlogu, na kojoj je nastala želja za stalnim imutkom, stečenim na ma koji način. Otuda se kod njih javljaju vrlo često presizanja u tuđe dobro, a na toj osnovi radala se u njih i čežnja za plijenjenjem, otimanjem i robljenjem. Ratničkim osiguravanjem svojih katuna i turma, mnogim ubojnim napadanjem na ratarska i trgovačka naselja, a osobito čestom vojničkom službom u skupu ili pojedinački kod mnogih velikih posjednika, knezova i vladara svoga kraja Vlasi su stekli i bogato ratno iskustvo, napose u napadanju iz potaje i u četovanju. Turci su sve te pozitivne i negativne značajke uočili već kod onih Vlahe, koje su zatekli u južnijim dijelovima Balkana, u Tesaliji, na Pindu, u Rodopama, oko Skoplja i Kopaonika. Oni su već i dijelove tih još potpuno romanskih Vlahe dignuli i u svojoj ratničkoj organizaciji doveli do početka 15. st. u Lijevo Podrinje i u Stari Vlah. Ali na tom podrinjskom, zetskom, poibarskom i starovlaškom zemljištu Turci su našli za svoje vojničke pothvate najbolji vlaški elcmenat, od kojega su oni odmah u svojem prvom prodiranju u jugoistočnu Bosnu, a pogotovu u osvajanju daljnjih zapadnijih i sjevernijih bosanskih krajeva načinili u svojoj vojsci izvrsne čete, koje su im služile s jedne strane u podvoznoj i izvještajnoj službi, a s druge strane u četničkim i martološkim odredima. Može se mirne duše utvrditi činjenica, da su Turci upravo s pomoću tih balkanskih, zetskih, podrinjskih, poibarskih i starovlaških Vlahe u jednu ruku pokorili istočni dio, a pogotovu osvojili i držali zapadni i sjeverozapadni dio Bosne. Ti su

RAZLIČITI PRIMJERCIM UKRASA NA ULOMCIMA POSUDA
IZ BUTMIRA, Sarajevo, Zemaljski muzej

Vlasi ujedno poslužili Turcima u naseljavanju svih slabo nastanjenih bosanskih krajeva, ostajući kroz nekoliko stoljeća stalno, neiscrpljivo vrelo novih naseljenika.

Prve od tih Vlaha Turci su u većem broju nastanili u rano vrijeme svojega prodiranja u Bosnu po krajevima s lijeve strane Drine od Srebrnice, Vlasenice, Rogatice, Višegrada do Nevesinja, a s tom su seobom zahvatili i Gacko, Bileću i Trebinje. Tako su u prvoj polji 16. st. grčkoistočni Vlasi popunili na tom zemljištu one manje svoje skupine, koje su na pastirskoj podlozi u te krajeve došle još prije turskoga gospodstva. Od toga vremena kroz nekoliko daljnjih stoljeća ta crta od Trebinja do Srebrnice ostaje otvor, kroz koji neprestano ulaze u Bosnu novi Vlasi, ili se sa toga lijevoga Podrinja, od Gacka, Bileće i Trebinja vrše stalne vlaške seobe prema sjeverozapadu, sjeveru i sjeveroistoku Bosne. Ti krajevi zajedno sa zemljištem od Staroga Vlaha preko Ibra, Lima, Morače do Zete, središnje su područje naseljavanja grčkoistočnoga naselja u Bosnu, jer tih seoba nema u tom razdoblju ni iz Mačve, ni Pomoravlja ni drugih strana Srbije. U tom smislu treba shvatiti i Kuripešićev navod, da su u vrijeme turskoga zagospodarenja u Bosnu doselili mnogobrojni Vlasi (Cići) iz Srbije.

Katolički i patarenski Vlasi stanovali su do dolaska Turaka najviše na pastirskim zemljama s obje strane Neretve, pa visokim planinama od Dinare do Vrbasa, u sjevernijem dijelu na Grahovu i oko Unca, a po istočnim krajevima po gorskim dijelovima od Bosne do Drine. Oni su bili razmjerno mnogobrojni u zapadnijim stranama, a prema Drini bilo ih je više osobito u Glasincu, Boraču, Kalinoviku, Foči i Gorazdu. Kao i svi Vlasi i oni su bili vrlo pokretni, vršeci seobe po svim planinskim dijelovima Bosne, najviše dakako po zemljištu od Dinare do Bosne i Vrbasa bliže moru, prema kojemu su bila upravljana glavna njihova seljenja i radi mogućnosti mijenjanja ljetne i zimske paše i zbog prenošenja i prevoženja trgovačke robe s mora na kopno i obratno. Stalni putovi tih Vlaha vodili su

k moru preko Ljubuškoga, Posušja, Imotskoga, dolinom Neretve i preko Dubrava i Hrasna. Njihova su naselja već u drugoj polji 14. st. oko Glamoča, Unca, oko srednjega Vrbasa i u planinskom dijelu Usore bila tolika jaka, da su radi njih podignuti u to vrijeme franjevački samostani u Kninu, Vrhrici, Krbavi, Glazu i Alšanu, koji su trebali da održe katoličanstvo u njih, ili da ih na tu vjeru prevedu. U turskom napredovanju u te krajeve dijelovi tih Vlaha prebjegli su na hrvatsku stranu, osobito oni u zapadnijim krajevima, gdje su doživjeli sudbinu ostaloga hrvatskoga stanovništva. Veći dio njih pristao je odmah uz Turke, te je kasnije u jednom svom dijelu, kada se je izmiješao s podrinskim Vlasima, prešao na grčkoistočnu vjeru i izgubio se u tom vlaškom naselju. I danas još pokazuju mnoga prezimena, napravljena od čistih katoličkih imena, u Vlaha zapadne i sjeverozapadne Bosne, Pounja, Like i kninskoga područja, da su im nosioci nekada bili katolici. U hrvatskom naselju Bosne do turskoga prodiranja nije inače bilo većih seoba. Spomenici su zabilježili, da je jačih pokreta u tom pogledu bilo samo za vrijeme žestokih vjerskih borbi, u kojima su patareni selili iz jednoga kraja u drugi. Takva je veća seoba bogomila bila iz središnje Bosne u Hercegovinu.

Velike promjene u stanovništvu Bosne donijeli su istom prodiranje i gospodstvo Turaka u toj zemlji. Te su promjene toliko velike, da su one iz temelja izmijenile sliku naselja i cijelom su žiteljstvu dale sasvim novu podlogu. One uz to nisu izvršene samo u jednom vremenu, nego su se događale neprestano od početka turske vladavine pa gotovo do njena svršetka. Stoga su posljedici tih promjena u Bosni mnogo veći, nego u ikom drugom hrvatskom kraju.

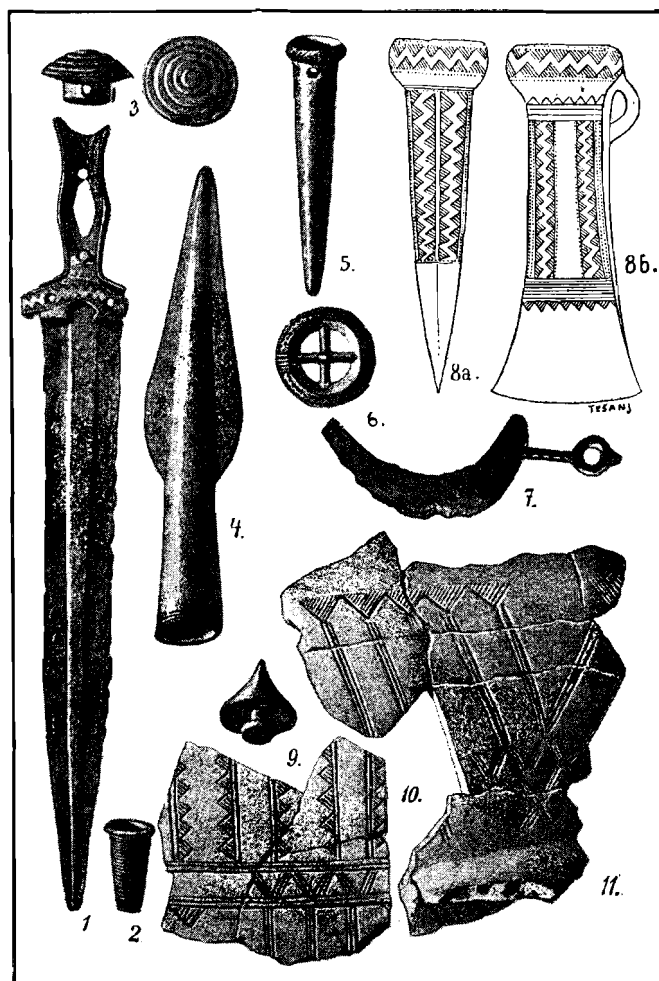
Iako se slika naselja bosanskoga mijenjala gotovo neprestano od početka turskoga gospodstva pa do njegova svršetka, opet i to mijenjanje pokazuje tri očita razdoblja, od kojih svako ima svoje značajke, osnovane na velikim i odsudnim povijesnim događajima, koji su duboko zasijevali u bit naroda.

Prvo je razdoblje vrijeme turskoga prodiranja, uvođenja gospodstva i vladanja do katastrofalnih poraza kod Beča, u Madžarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji. U početku toga razdoblja provedeno je glavno muslimanjenje, koje je već samo po sebi donijelo velike promjene, a te su zahvatile i sam smještaj naselja i društveni dio stanovništva. Na islam su prešli u prvom redu gotovo svi patareni. U 15. st., a osobito pred glavno ulaženje Turaka u središnju Bosnu, pristaše bosanske crkve bile su u staroj Bosni vrlo jake, a u mnogim njenim krajevima i gotovo isključivo stanovništvo. Takva su patarenska područja bila poglavito Podrinje, Vrhbosna, Glasinac, Borač, Kalinovik, Nevesinje, Gacko i Bileća. Na tom zemljištu pred turski dolazak gotovo i nije bilo organizacije katoličke crkve. Razmjerno vrlo jaka bila je bosanska crkva i u središnjoj Bosni, u Visokom, Kreševu, Fojnici, Rami, Uskoplju, Travniku, Kotoru, Jajcu, Zenici, Žepču, Maglaju, Gračanici, Solima i oko Olova. Po svim tim krajevima bila je uređena i katolička crkva, ali su patareni bili mnogobrojniji od katolika, ili su im po snazi bili barem jednaki. Takav je odnos postojao i u Srebrnici i Zvorniku, a po svoj prilici i u Bijeljini. U 15. st. prišli su bosanskoj crkvi u jačoj mjeri i zapadniji dijelovi Bosne, Završje i Dolnji krajevi, u kojima je organizacija katoličke crkve bila slabija. U Posavini, u Poneretavlju i oko Trebinja katolici su bili mnogo jači i na tom zemljištu bilo je razmjerno mnogo katoličkih crkava i samostana. Na muslimanstvo prešli su u početku turskoga vladanja i katolici u stanovitu broju, slijedeći u miješanim krajevima primjer svojih susjeda patarena. Kako su među starosjediocima Hrvatima od vremena turskoga gospodstva bile samo dvije vjere, muslimanska ili katolička, u kasnijem dijelu toga razdoblja prelazili su na islam od Hrvata naravno samo katolici. Toga muslimanjenja starosjedićkih katolika bilo je osobito s kraja 16. st. i kroz cijelo 17. st. O tome postoje donekle i izvještaji katoličke crkvene organizacije.

Do polovine 16. st. već je uglavnom, osim na zemljištu oko Bihaća, bilo svršeno prelaženje starosjedilaca Hrvata u Bosni na islam, te se za to vrijeme mogu utvrditi ovi posljedici: Gotovo potpuno prešli su na muslimanstvo starosjedioci Hrvati u cijelom lijevom gornjem i srednjem Podrinju od Gacka do Srebrnice, u Vrhbosni, Glasincu i Vlasenici, u krajevima, koji su i prvi pali pod Turke. To se ubrzo dogodilo i u Bileći, Nevesinju i Kalinoviku, tako

da je starinačko naselje u jugoistočnom dijelu Bosne, prešavši na islam, prišlo Turcima u potpunoj svojoj snazi. S manjim iznimkama izvršeno je muslimanjenje i u Gornjoj Neretvi, na područjima Rame, Duvna, Livna, Glamoča, Ključa, Skoplja, Fojnice, Kreševa, Travnika, Visokoga, Zenice, Zepča, Maglaja, Gračanice, Kladnja, Srebrnice, Bijeljine i Zvornika. Na cijelom tom zemljištu samo je manji dio starosjedilačkoga stanovništva, i to onaj, organizovani u katoličkoj crkvi, ostao pri svojoj vjeri. Prema broju muslimana ti su katolici bili u malom omjeru. Na svakom od tih područja nije bilo, po popisima iz 17. st., više od 100—200 kuća katolika, koji su nešto jači od toga broja bili u to vrijeme samo na prostranom maglajskom i na kladanjskom zemljištu. Sva ta područja sačinjavaju upravo središnju Bosnu, koja je došla pod Turke do g. 1463. Kako se vidi, glavna su muslimanjenja starosjedilaca i provedena na onom starobosanskom području, koje su Turci zadobili u svojim prvim pothvatima na tom zemljištu.

U ostalim obodnim područjima Bosne prema Savi, Sani i Uni stanje muslimanjenja i ostajanja pri katoličkoj vjeri starosjedilaca bilo je nešto drugačije. Ti su krajevi s jedne strane došli kasnije pod tursku vlast, a u drugu ruku u njima je do Turaka bila razmjerno vrlo jaka katolička organizacija, koja je mogla uspješno djelovati i u vrijeme pokreta za prelaženje na islam. Stoga se i dogodilo, da su na tome zemljištu starinci Hrvati već prema prilikama ili u većem ili u manjem razmjeru primali novu vjeru, ili su ostajali pri staroj katoličkoj. Može se utvrditi općenito, da su područja Brčkoga, Gradačca i Dervente u većini održala katoličku vjeru, a sva ostala da su u većem broju prešla na muslimanstvo. To primanje islama ipak nije zahvatilo toliko starosjedilačkoga naselja, kao što je to inače bio slučaj u Bosni. U svakom od tih područja ostala je po koja tisuća kuća katolika, što se dogodilo i u tri zapadna kotara, dubičkom, prijedorskom i novskom. Jedino u četiri najzapadnija područja, krupskom, petrovačkom, bihačkom i cazinskom, događaji su išli drugačijim tokom. U prvom redu ti krajevi u vrijeme turskoga prodiranja nisu bili sastavni dijelovi Bosne, nego Hrvatske, te je u njima bila na drugoj osnovi i ratna organizacija, koja se s Turcima borila i njihovo napredovanje stanovito vrijeme zaustavljala. Posljedica je toga stanja bila, da su s toga zemljišta vršena iseljavanja dalje na zapad i sjever, a u borbi bilo je i gubitaka, koji su bili to veći, što je područje dolazilo kasnije pod tursku vlast. Tako su u naselju nastajale praznine, koje su trebali ispuniti doseljenici sa turskoga područja. Na taj je način dolazilo u te krajeve pod turskom vladom u stanovitom dijelu i novo stanovništvo, koje je doduše bilo hrvatsko, ali nije bilo starinačko na tom tlu, nego dalje istočnije i jugoistočnije. Prvo su na tom zemljištu Turci osvojili područja Velikoga Pseta, Cvjetnića i Unca, koja su im pala u ruke do 1522, i to bez ikakve borbe, gotovo onako, kako se to provelo u središnjoj i zapadnoj Bosni. Razlika je bila samo u tome, što se jedan dio stanovništva prije prijelaza toga zemljišta u tursku vlast iselio u sjeverozapadnu Hrvatsku i dalje na sjever u Austriju i zapadni dio Mađarske. To su bili članovi hrvatske ratne organizacije i posjedničkoga plemstva, koji su imali dobre veze s organizacijama dalje u Pounju, Lici i Pokuplju. Ostalo stanovništvo dočekalo je tursku vlast i prišlo joj je u punu broju, prešavši i na islam bez iznimaka. Ono je onda organiziralo novu vlast sa središtem u Bilaju i sa jačim tvrđavnim naseljima u Uncu, a u Desnom Pounju u Ostrovici. Na tom zemljištu bilo je odmah u prvim godinama turske vlade razmjerno mnogo muslimanskoga ratarskoga starinačkoga stanovništva, tako te većega doseljavanja iz Bosne nije trebalo ni biti. Na područjima krupskom, cazinskom i bihačkom, koja su Turci zadobili u postepenoj borbi sa značajkom pravoga njihova ratovanja s obilnim četovanjem, plijenjenjem i robljenjem, bilo je mnogo više iseljavanja, a inače su i ratni gubici bili veći. Ipak je tu ostalo dosta starosjedilačkoga naselja, koje je dočekalo tursku vlast, pristupilo joj, prešlo na islam i unišilo spremno u novu državnu organizaciju. Ali su na tom pounskom zemljištu ostale stanovite praznine i na ratarskom tlu, koje su vlasti ubrzo popunile, kako je rečeno, novim ratarskim doseljenicima iz bosanskih susjednih i podaljih krajeva. Vrlo je jaka značajka toga zemljišta od Cvjetnića do Cazina, da su starosjedoci hrvatski, koji su dočekali tursku vlast, prešli na muslimanstvo

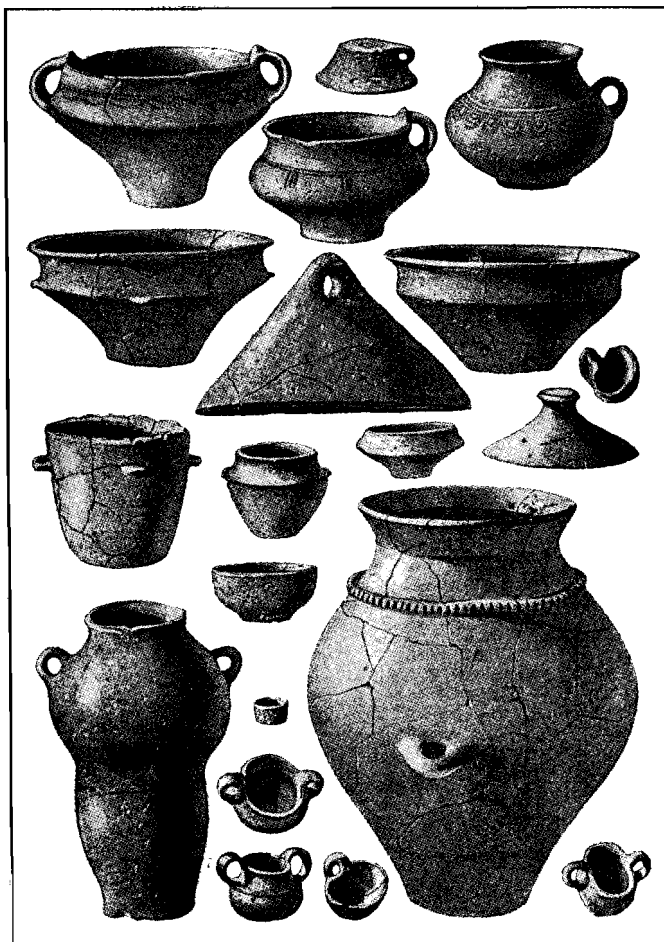
BRONČANI NALAZI IZ TESANJA

1. Mač. — 2. Okov sa šiljka mačevih korica. — 3. Jabučica s mačeva drška. — 4. Koplje. — 5. Okov s donjega kraja kopljane šipke. — 6. Uresni kolutić. — 7. Britva. — 8. Ukras s kelta. — 9. Dugme. — 10. i 11. Ukraši na ulomcima posude. Sarajevo, Zemaljski muzej

u potpunom broju. Katoličku vjeru održalo je jedino u bihačkom području četrdesetak kuća. U tom prelaženju na islam ovo pounsko zemljište sličijem Lijevoj Podrinju od Foče do Srebrnice, Vlasenici, Vrhbosni, Gornjem Poneretavlju, Nevesinju, Gacku i Bileći, gdje su starosjedoci Hrvati isto tako stotinu godina prije u potpunom broju primili muslimansku vjeru i prišli Turcima. Razlika je između ta dva kraja u tome, što su u jugoistočnom dijelu Bosne Hrvati prešli na islam iz bosanske, a u Pounju iz katoličke crkve.

Posavskim i donjovrbaskim područjima odgovaraju po stanju muslimanjenja i ostajanja pri katoličkoj vjeri Srednje i Donje Poneretavlje, Blato, Posušje, Ljubuški, Stalac, Hrasno i Ravno, gdje su hrvatski starosjedoci prelazili na islam, ali su u veliku broju ostajali i katolici. I tu je prije turskoga dolaska bila jaka katolička crkvena organizacija, koja je mogla uspješno djelovati u vrijeme prodiranja Turaka i u prvim desetljećima njihova vladanja.

Muslimanjenje donijelo je u Bosnu u prvom redu velike socijalne promjene, koje su onda bile uzrok manjim kretanjima stanovništva. Muslimani postali su naravnim putem povlašten element, koji je davao ratnike, posjednike, trgovce, obrtnike i slobodno ratarsko naselje. Ratnička organizacija, uvedena gusto po cijeloj zemlji, izazvala je ubrzo razvijanje pokraj tvrđava trgovačkoobrtničkih podgrađa, iz kojih su opet nastajali veliki i bogati gradovi. Uz obrtnike i trgovce u njih su se naseljavali i posjednici iz okoline, tako te su gradovi dobivali značaj velikih naselja sa mnogo mahala i kulturnih i socijalnih ustanova, čega nije bilo prije Turaka u Bosni. Glavni element odmah su od početka u tim gradovima, sasvim prirodno, bili muslimani, koji su u mnogima od njih bili i isključivo stanovništvo. Naseljavanje tih gradova bilo je, prema tome, prvo veće kretanje naselja u Bosni, koje se osobito

ZEMLJANE POSUDE IZ PRETPOVIJESNIH SOJENICA NA RIJECI UNI KOD RIPČA, Sarajevo, Zemaljski muzej

osjetilo tamo, gdje su ti gradovi već u početku turskoga gospodstva naglo i nenaravno narasli. U prvom redu to se dogodilo u Vrhbosni, koja je brzo postala središte turske vlasti na prvom osvojenom zemljištu i dobilo novo tursko ime, koje i danas nosi. U 16. st. već je u Sarajevu bilo preko 5000 kuća, gotovo samih muslimanskih. Naglo je porasla i Banja Luka, koja je u tom stoljeću imala nekoliko tisuća gotovo samo muslimanskih domova. Ostali gradovi nisu bili tako veliki u to vrijeme, ali ih je povećati broj imao i po nekoliko tisuća stanovnika. Sarajevo nastanilo su u prvom redu naseljeni iz okoline, ali je u tom sudjelovalo i dalje zemljište, osobito Trnovo, Rogatica i Vlasenica. To je glavni razlog, da su upravo na tim područjima nastale praznine, koje su turske vlasti trebale popuniti. Isto je stanje sedamdesetak godina kasnije nastalo i kod Banje Luke, gdje je okolno starinačko stanovništvo sišlo u velikom broju u taj grad, dalo mu muslimanski značaj i održalo ga takvog kroz nekoliko stoljeća, ali je ostavilo iza sebe mnogo puste zemlje, koje je trebalo nanovo naseliti.

Još u vrijeme prodiranja Turaka i u prvih nekoliko godina njihova gospodstva, dok je još provođeno prelaznje na islam i turska se vlast utvrđivala, izvedena je prva veća seoba hrvatskih starosjedilaca iz Bosne u druge susjedne hrvatske krajeve. U njoj su sudjelovali oni, koji su kao članovi ratničkih organizacija, pristaše kraljeva dvora, i kao jači pobornici katoličke crkve bili u borbi i s turskom vojskom i upravom i s patarenskom organizacijom, te su ili morali ostaviti svoju zemlju ili su voljeli seliti, nego živjeti u njoj u novim prilikama. Stoga ta seoba nije provedena u većim skupinama, koje su zahvatile šira područja, nego ili pojedinački ili u manjim skupovima iz različitih krajeva srednje, zapadne i posavske Bosne. Ona je upravljana u primorje, osobito u Split, Šibenik i Zadar, u Senj, Pounje, Pokuplje, sjevernije u Polonje, Zagorje i dalje sjevernije u Porablje i Podunavlje. Preko Save prešli su i veći skupovi, osobito na zemljište, zapadno od Gradiške i Požege. Na to područje stare Križevačke

župe izvršene su i veće seobe sa desne strane Save, ali ne poslije pada Bosne, nego u teškim borbama o Jajački banat pod kraj 15. i u početku 16. st. Zabilježeno je takvo veće seljenje prvih godina 16. st., kada su turski vlaški četnici udarali na vrbasku župu, a osobito na Livač i njegovu okolinu. Sa toga zemljišta prebjeglo je tada oko 150 porodica na područje Bijele Stijene, gdje su ti preseljenici od kuge i neimaštine naredne godine većinom propali. Inače su ti bosanski preseljenici velikim dijelom u Pounju, Pokuplju, u Senju i na području oko Knina i Sinja unišili u hrvatsku ratnu službu, po primorju u većim mjestima u trgovce i obrtnike, a gdje su se doselili u većim skupovima, tu su prešli i na ratarsku zemlju, osobito u sigurnijim krajevima. Kao ratari najviše su se i održali, i iz toga bosanskoga raseljenoga naselja ima i danas potomaka u povećem broju u Pokuplju, oko Samobora, a ponešto i u Polonju, zapadnoj Podravini i u Zagorju. Kako ti bosanski naseljenici nisu nigdje nastupili u većim skupinama, nisu mogli ni održati svoje govorne i etnografske značajke, te su se izgubili u novoj sredini, koja im je očuvala podrijetlo samo u prezimenima. Već u vrijeme doseljavanja mnogi su od tih doseljenika dobili toponomastično ime Bošnjak, Bosanac, Bošnjo, Bosno ili slično izvedeno, koje im potomci i danas nose kao siguran dokaz, otkuda su došli.

Nešto vremena poslije te seobe, iz Bosne je izvršeno novo seljenje, koje je po svojem obimu bilo mnogo veće, a po svojim posljedicama i puno znatnije, nego ovo navedeno. Može se reći, da je to i bila zapravo prva seoba iz Bosne, koju su izvodile velike skupine sa cijeloga bosanskoga područja, različitoga značaja i jakoga utjecaja na zemljište, na koje su preselile. To je seoba, kojom su veliki brojevi pomuslimanjenih bosanskih starosjedilaca naselili susjedne krajeve, što ih je turska vojska redom poslije pada Bosne osvojila. Naseljavanje tih novih područja bila je državna turska potreba i stvar turske politike, te je ono stoga provedeno s velikom organizacijom i na osnovi bogatoga iskustva, koje su turske vlasti stekle u dotadanjem koloniziranju srednjega i južnoga Balkana. Prema toj dobro iskušanoj osnovi turske su vlasti u novoosvojenim krajevima najprije postavljale jaka tvrđavna naselja, koja su sastojala od stalnih udomljenih četa, vojnoga, upravnoga i sudskoga činovništva, posjednika na vojnom i upravnom temelju, većega broja članova vojnkluka, organizacije slobodnih seljaka maloposjednika, koji su zemlju stekli služeći u vojsci, i najposlije od trgovaca, obrtnika i svega onoga stanovništva, koje je potrebno u većem gradskom naselju. Turci su svoje zemlje prema bizantskom uzoru dijelili na sandžake, a ove na pojedine kotare. Svaki kotar imao je barem jednu jaku tvrđavu, koja je bila sjedište vojnih i upravnih vlasti. Pokraj takvih tvrđava oni su i osnivali svoja veća tvrđavna naselja. Njih je, naravno, bilo i pokraj drugih tvrđava u kotaru, koliko su bile očuvane i održavane. Osim tvrđavnoga naselja Turci su u osvojenim krajevima nastanjivali i svoje ratarsko naselje, ako je za to bilo uvjeta. Ratarsko njihovo stanovništvo sačinjavali su uglavnom članovi spomenute organizacije vojnkluka, koji su dobili u kotaru ratarske posjede, ali su za njih služili stalno u vojsci. U Bosni ta je vojnička organizacija bila vrlo raširena, a iz nje je prenesena i na susjedne osvojene krajeve. Ona je zapravo bila srž muslimanskih starosjedilaca u Bosni, te je i mogla dati najviše preseljenika u druge krajeve, gdje su oni mogli prijeći i u ostale socijalne turske redove. Značajno je, da je za kolonizaciju zapadnijih i sjevernijih hrvatskih krajeva i osvojenih mađarskih područja Turcima mogla u to vrijeme poslužiti jedino Bosna. Nijedna druga susjedna turska zemlja nije u to doba imala veći broj muslimana, koji su mogli sudjelovati u toj turskoj kolonizaciji. Turci su se stoga u tom radu obilno okoristili tom činjenicom, te njihova politika u Bosni nije mogla štetovati ni zbog toga, što se je izvela velika seoba toga državi vjerna naselja u druge krajeve. Treba uzeti na um, da je ta kolonizacija provedena razmjerno i vrlo rano, uglavnom u prvoj polu 16. st., dakle u drugom i trećem naraštaju pomuslimanjenih bosanskih starosjedilaca. Iz tih momenata upravo se i vidi, koliko je to muslimansko naselje u Bosni već u prvom svojem vijeku bilo razvijeno i snažno.

Seoba pomuslimanjenih bosanskih starosjedilaca izvršena je u to vrijeme u sve susjedne hrvatske i mađarske krajeve, koje je turska vojska osvojila i zaposjela. Ona je

SOJENICE U DONJOJ DOLINI, Mrtvački lijesovi između kolja

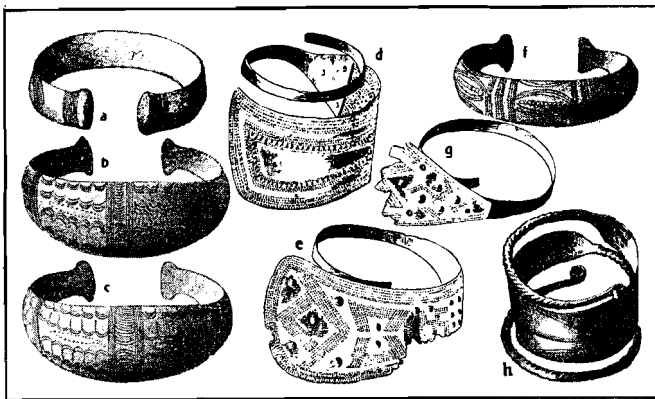
bila slabija tamo, gdje su starosjedioci i u tim krajevima odmah u početku turskoga vladanja bili prišli novoj državnoj organizaciji i primili islam. To je osobito bio slučaj u Srednjoj Slavoniji, u kojoj je muslimanjenje bilo razmjerno jako, i donekle u Srijemu, gdje je islam primilo mnogobrojno stanovništvo velikih trgovačkoobrtničkih mjesta u Podunavlju i u Fruškoj gori. U jednom dijelu područja između Neretve i Cetine, u Kačića Krajini, Radobilji, Brodariću i u Poljicama, starosjedilačko je hrvatsko naselje napravilo s Turcima ugovor, prema kojemu je ono obećalo vjernost novoj državi, ali je očuvalo svoje povlastice samostalnoga upravljanja, te se nije ni muslimanilo, a opet se s druge strane bosanski muslimani nisu u većem broju među njih naseljavali. Po svim drugim hrvatskim krajevima nastanjivanje bosanskih muslimana bilo je jako, negdje i mnogobrojno, već prema potrebama vojnoga i gospodarskoga položaja. U tom pogledu najjače je ono bilo na područjima, na kojima je starinačko naselje u turskom prodiranju u ratnim gubitcima i iseljavanjem uglavnom nestalo, te su turske vlasti našle puste zemlje. Takva su područja bila između Zrmanje, Gacke i Slunja, zapadno od Cernika i Orljave do potoka Čazme, a donekle i u Zakrču i Lijevom Pozrmanju, gdje je starosjedilaca ostalo malo. Na zemljištu od Krke i Cetine do Gacke i Slunja Turci su naselili veliki broj članova organizacije vojnik-luka, a ti su dobili mnogobrojne puste zemlje, na kojima su se mogli uspješno razvijati. Oni su ubrzo stvorili naselje, koje je tom području dalo značaj muslimanske zemlje, kao što je u 16. st. bila i zapadna Bosna. U to se područje mogu računati i Kosovo i Petrovo polje, Cetina, Zagorje, Imotska i Gorska župa, u kojima je iz turskoga prodiranja ostalo katoličkih starosjedilaca, ali je i pokraj njih i onih, koji su prešli na islam, bilo još dovoljno mjesta i za nove naseljenike. I u te su se krajeve nastanili mnogi bosanski muslimani, tako te je područje od Neretve do Gacke i Slunja u 16. st. imalo muslimanski značaj kao i Bosna. U južnijem dijelu tu su muslimanska jaka naselja bila u Vrgorcu, Imotskom i u njihovoj okolini sa nekoliko tisuća kuća i dobro uređenom vojnom, upravnom i sudskom organizacijom. Dalje sjevernije muslimanska su naselja bila Zadvarje, Čačvina, Radobilja, Kamen, Solin, Klis, Senj, Vrlika i Drniš, te je u tim tvrđavama i po selima oko njih opet bilo nekoliko tisuća muslimanskih domova. Drniš su Turci i osnovali i nadjeli su mu i svoje ime, te se je to novo gradsko naselje sa 400—500 kuća u 16. i 17. st. vrlo napredno razvijalo kao središte plodnoga Petrova polja, na kojem je uz mnogo starosjedilačkih katoličkih bilo i do tisuću muslimanskih porodica. Razmjerno je mnogo muslimanskoga naselja bilo u Zakrču i Pozrmanju, na zemljištu prema mletačkoj granici, koje su Turci i naselili svojim narodom radi obrane i sigurnosti. Tu je muslimana bilo i po tvrđavnim naseljima i po seoskoj ratarskoj zemlji, na kojoj su bili članovi vojnika. Već u 16. st. moglo ih je na tom području zajedno sa jakim stanovništvom u Kninu biti do 5000 domova, koji su cijelom tom zemljištu davali jak muslimanski značaj u svakom pogledu. Iako je na tom području od Neretve do Zrmanje i dosta starosjedilaca prešlo na islam, ipak su većinu muslimanskoga stanovništva činili bosanski doseljenici, koji su na to pogranično zemljište donijeli tursku državnu misao.

Područje od Gračaca i Zvonigrada do Gacke i Slunja Turci su naselili svojim narodom nešto kasnije, nego ono

ispod Zrmanje, ali je i tu kolonizacija bila svršena do 1580. Ona je bila razmjerno i jača, jer je morala nastaniti zemljište, na kojem starosjedilaca gotovo nije ni ostalo, te na njem i nije bilo muslimanjenja, osim možda u maloj mjeri. Tu je, prema tome, Bosna dala malone cijelo muslimansko naselje, kojega je po gradovima i po selima u 17. st. bilo 5000—6000 kuća. One su Lici i Krbavi udarile značaj prave muslimanske zemlje, o čemu su ostali i povijesni i predajni dokazi. To područje od Neretve do Gacke i Slunja mogli su uglavnom naseliti muslimani iz zapadne Bosne, koji su mu bili i najbliži. To nam dokazuje i činjenica, što se na cijelom tom zemljištu u 17. st. nalazilo malo muslimana, iako je na njem islam primilo u 15. st. gotovo cijelo starosjedilačko stanovništvo. Otuda se opet razabira, da je u nove krajeve iz toga dijela Bosne preselila većina muslimana, što su oni načinili ili prema programu turske vlasti ili vučeni željom za boljim zemljama. Na taj su način ostala sa malo naselja prostrana područja Hlivna, Kupresa, Duvna, Glamoča, Jajca, Varcar Vakufa, Grahova, Unca, Ključa, Sanskoga Mosta i Bilaja. Puste zemlje tražile su novo naselje, koje su turske vlasti u 16. st. i dovele.

Slavonija je pred tursku katastrofu pod kraj 17. st. imala jedno 100.000 muslimana, od kojih su na tome zemljištu mogle dvije trećine biti starosjedilačke, a jedna trećina podrijetlom uglavnom iz Bosne. U 16. st. Turci su držali između Save i Drave i područje od Ilove do Čazme, na kojem su jaka muslimanska tvrđavna naselja bila u Čazmi, Moslavini, Jelenskoj, koja su oni do kraja 16. st. napustili. Seljačko stanovništvo bili su muslimani u Slavoniji oko Požege, Kutjeva, Kaptola, Velike, Cernika, Pleternice, Gradišća, Orahovice i Mikleuša, a svagdje drugdje u toj zemlji držali su oni gradove, od kojih u većini i nije bilo kršćana. Muslimanski značaj imali su spomenuti krajevi od Gradišća do Cernika i dalje na zapad oko Sirča, Podravine od Virovitice do Moslavine, Podunavlja od Dalja do Zemuna i Fruška gora od Iriga do Rače i Mandelosa. Na cijelom slavanskom području sačinjavali su muslimani oko 50%, i to, kako se vidi, uglavnom gradsko naselje, u kojem su imali veliku većinu. Slavoniju su naselili, po naravi stvari, muslimani iz bližih joj krajeva Bosne, u prvom redu Posavine i sjevernijih dijelova zemlje.

U Madžarskoj bilo je muslimansko stanovništvo u 16. i 17. st. razmjerno vrlo gusto. To je tražila i turska državna politika, a i bogatstvo zemlje vabilo je doseljenike. Broj muslimana na tom turskom dijelu Madžarske u 17. st. išao je u nekoliko stotina tisuća. Uglavnom su to bila tvrđavna naselja s mnogobrojnim stanovništvom, ali je muslimana bilo i po trgovištima i većim selima. Osobito su njihova naselja bila jaka prema granicama, oko Kaniže, Sigeta, Boboče, Pečuha, Vesprima, Višegrada, Ostrogona, Stolnoga Biograda, u cijelom Podunavlju i Potisju i u Banatu. Ti su muslimani, kako se vidi iz različitih spomenika, govorili ili hrvatski ili madžarski, bili su, dakle, ili doseljenici ili pomuslimanjeni madžarski starosjedioci. Ovih drugih bilo je pogotovu u sjevernijim krajevima zemlje, gdje je prilaznja turskoj državnoj politici i prelaznja na islam među Madžarima bilo u jačoj mjeri. Hrvatskim jezikom govorili su muslimani u cijelom Podunavlju i u južnijim dijelovima oko Kaniže, Blatnoga jezera, Pečuha, Subotice, Sombora i u Banatu, ali je tih hrvatskih muslimana bilo i inače po cijeloj turskoj Madžarskoj. Po podrijetlu ti su muslimani mogli biti iz Bosne i Slavonije i donekle od hrvatskih starosjedilaca sa toga madžarskoga tla. Svakako je prve hrvatske muslimane Madžarskoj dala Bosna, kako je to tražila turska državna politika i jer su samo otuda u prvim godinama turskoga gospodstva u Madžarskoj mogli dolaziti pouzdani naseljenici. Kada su se kroz neko vrijeme državotvorni pokazali i slavonski starosjedioci muslimani, smješteni su i oni po turskim madžarskim krajevima, gdje je to trebalo. Ipak Slavonija nije mogla za tu kolonizaciju dati ni iz daleka toliki broj naseljenika, jer ih je zapravo i sama trebala, a Bosna je u 16. st. bila izrazita muslimanska zemlja. Veći dio hrvatskih muslimana u turskoj Madžarskoj bio je, prema tome, iz Bosne, a broj onih, koji su to naselje u 16. st. osnovali, morao je iznositi nekoliko desetica tisuća. U tako velikoj i važnoj kolonizaciji sudjelovali su poprečno svi bosanski krajevi, kako je to, naravno, tražila i služba ratničke organizacije, ali su sjeverniji dijelovi svakako dali više nase-

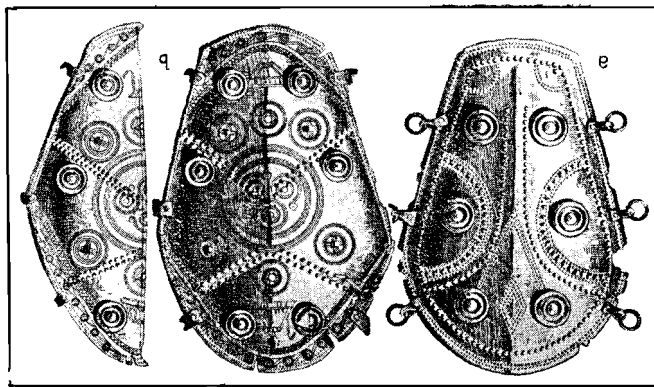
RAZLIČITI OBLICI BRONČANIH NARUKVICA IZ GLASINCA
Sarajevo, Zemaljski muzej

ljenika, a to se vidi i otuda, što su oni do konca 16. st. izgubili veći dio svoga muslimanskoga stanovništva.

Najposlije bosanski muslimani sudjelovali su i u naseljavanju jednoga dijela tvrđavnoga muslimanskoga naselja u Srbiji, kao što su oni iz Hercegovine dali stanoviti broj naseljenika Crnoj Gori. U Srbiji je razmjerno bilo malo muslimanjenja, te su osnovna tvrđavna naselja utemeljili kolonisti iz Turske i južnoga Balkana. U njih su postepeno ulazili, osobito po zapadnijem području, Bosanci, koji su u drugoj polji 17. st. i u 18. st. tima podrinskim krajevima davali i bosanski muslimanski značaj. U toj kolonizaciji sudjelovalo je najviše bosansko Podrinje od Bijeljine dalje na jug, te je to zemljište i u tome naseljavanju izgubilo dosta od svoga starosjedilačkoga muslimanskoga stanovništva. Tako je opet ono područje od Nevesinja, Uloga i Gacka do Trebinja, koje se u većem razmjeru pomuslimanilo do konca 15. st., a koje je inače sudjelovalo i u drugim muslimanskim seobama na sjever, dalo glavni dio muslimanskom naselju na primorju oko Kotora i Dubrovnika, a ojačalo je i velika trgovišta i tvrđavna podgrađa u Crnoj Gori, gdje njihovo hrvatsko podrijetlo ističe još u drugoj polji 17. st. turski zemljopisac Evlija Čelebija.

Radi toga velikoga naseljavanja u 16. st., a produženoga u stanovitoj mjeri i u 17. i donekle i u 18. st., u kojem su iz Bosne odselile dobre dvije petine tadanjih pomuslimanjenih hrvatskih starosjedilaca, ostali su veliki dijelovi te zemlje sa razmjerno malo stanovništva, a u svim krajevima uopće umanjio se broj naselja. Najmanje je raseljenika u tim seobama dala središnja Bosna, područje od Travnika, Zenice, Vareša i Olova do Konjica i Bugojna. S druge strane najviše su raseljeni pri tom obodni krajevi: Posavina, Podrinje, Pounje, Posanje, planinski sklop kraj Dinare i zemljište od Gacka do Trebinja. Od svih tih dijelova Bosne sa najmanje stanovništva poslije toga velikoga raseljavanja ostalo je sjeverozapadno područje, od crte, potegnute od Duvna preko Donjega Vakufa na Tešanj pa odonud međom između Prnjavora i Dervente na Brod. Na istočnoj strani gotovo su takvu istu sudbinu imala područja Srebrnice, Vlasenice, Zvornika, a osobito Bijeljine.

Velike praznine u stanovništvu Bosne, koje su tim seobama pomuslimanjenih hrvatskih starosjedilaca u 16. st. u druge krajeve nastale, turske su vlasti ubrzo ispunile novim doseljencima, i tako je u to isto vrijeme poslije iseljavanja muslimana provedeno u Bosnu i novo useljavanje, koje je bilo toliko dobro organizirano, koliko i ono prvo. Turske su vlasti u koloniziranju imale već velikoga iskustva, a pogotovu kada se radilo o naseljavanju Vlaha, kao što je bio u ovoj prilici slučaj. Spomenuto je već, da su Turci u svojem prodiranju prema Drini i u osvojenju prvih bosanskih, jugoistočnih krajeva pokrenuli iz Poibarja, Polimlja, Potarja i desnoga Podrinja mnogobrojne grčkoistočne Vlahe, koji su do tog vremena već bili napustili svoj prvobitni romanski jezik i prešli potpuno na štokavsko narječje i jekavski govor, te su ih počeli nastanjivati po Lijevom Podrinju. Tu su se ti Vlasi naselili uza starosjediocne Hrvate u stanovitu broju, iako još nije bilo izvedeno iseljavanje tih starinaca. Kada je onda otuda iz Lijevooga Podrinja, iz Borača, Glasinca i Vrhbosanskoga polja nastalo veliko saseljavanje u Vrhbosnu, koja se počela naglo razvijati kao vojničko i upravno središte osvojenoga područja, na prazna su mjesta vlasti nastanjivale nove

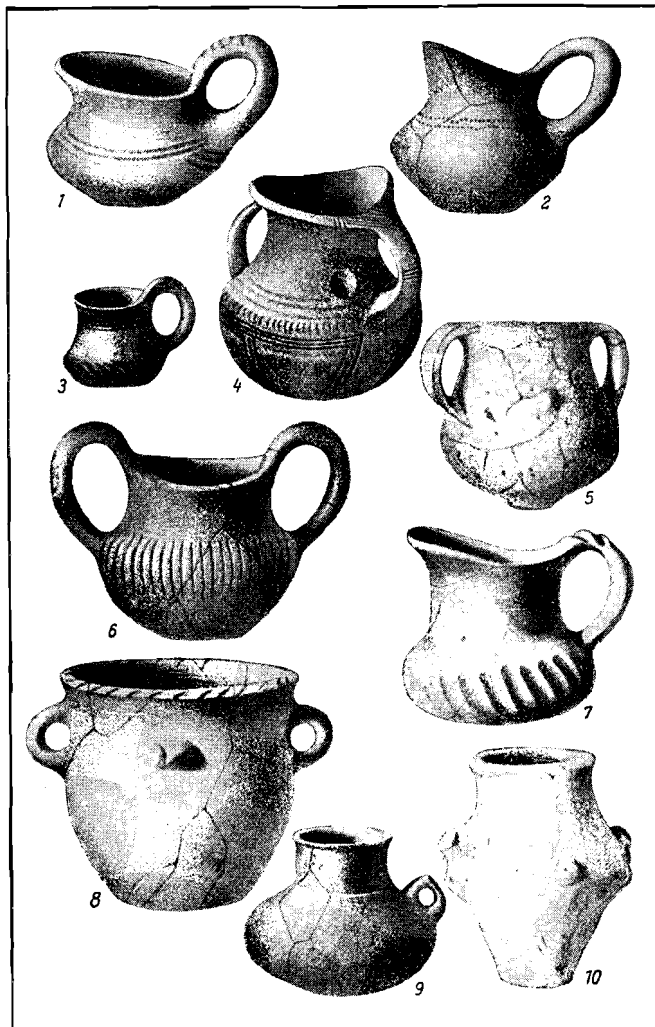
BRONČANE POTKOLJENICE ILIRSKOG OBLIKA IZ ILJAKA
Sarajevo, Zemaljski muzej

prekoderinske i starovlaške Vlahe, te je tako postepeno to zemljište jugoistočno i istočno od Vrhbosne, potonjega Sarajeva, postajalo stjecište grčkoistočnih Vlaha, koji su stajali u službi turske ratne organizacije. Povezani s mnogobrojnim Vlasima sa desnoga Podrinja, Poibarja i iz Staroga Vlaha oni su u to vrijeme odsudnoga odlučivanja o mnogim hrvatskim krajevima bili skupljeni na tome području, spremni da budu upotrijebljeni i u ratnoj organizaciji protiv tih krajeva i za potrebe naseljavanja na njima. Turske su ih vlasti ubrzo trebale i za jedno i za drugo. Čim su Turci 1463 osvojili i cijelu srednju, jugozapadnu i velik dio sjeverozapadne Bosne, te su doprli do Dinare, Grahova, izvora Unca, gornje Sane i Jajca, oni su na pograničnim svojim područjima uzduž te crte uredili krajinu, u koju su uz jaku redovitu vojsku, prema svome starome iskustvu, smjestili i mnogobrojne neredovite čete, koje su sastojale od uhodarskih, četničkih i martoloških odreda. Njih su u jednom dijelu sačinjavali za to posebno izvježbani ratnici iz južnoga Balkana i Anatolije, ali su im glavni dio bili upravo Vlasi, koje su Turci u toj službi upotrebljavali već u osvajanju jugoistočne Bosne, Vrhbosanja i u ratovanju iz 1463. Stoga su turske vlasti, čim su se prilike poslije pohoda Kralja Matije na granici turskoga bosanskoga područja smirile, u tu Krajinu naselile u stanovitom broju, prema svojoj potrebi, Vlahe u prvom redu sa svojega starijega zemljišta od Kopaonika, Staroga Vlaha, Poibarja, Polimlja, Potarja, od Pive i sa desne strane Drine, koji su im bili prišli još u početku 15. st., a onda ponešto i njihove raseljenike iz Lijevooga Podrinja, Vrhbosanja, Glasinca i Borača, koliko su ih mogli dignuti iz tih krajeva, da ne šteti njihova ratna organizacija. Tada su Vlasi pomaknuti dalje prema Savi na zemljište oko planine Ozrena, na područje Zepča, južnoga dijela Tešnja, oko Kotora, a osobito u planinski dio jugozapadne i sjeverozapadne Bosne na Kupres, Glamoč i Hlivno, na visoka polja prema Grahovu, Uncu i Jajcu i dalje na sjever u Posanje oko Ključa i Kamengrada. Isprva su ta vlaška naselja bila slabija, ali su postepeno pojačavana, kako se i turska vlast ušvrćivala. U osvajanju daljnjih hrvatskih krajeva već su ti Vlasi obilno sudjelovali, a pogotovu u ratovanju u prvim desetinama 16. st., kada su Turci osvajali područje oko Cetine, Zakrče, Knin s okolinom, Grahovo, Unac, Bjelajsko polje, Jajačku i Srebreničku banovinu i Slavoniju od Zemuna do Bosuta. Kako je koji od tih krajeva osvojen, tako su turske vlasti u njega nastanile i svoje Vlahe, ili iz njihove matice u Podrinju ili iz već naseljenih zapadnijih i sjevernijih bosanskih dijelova. No osvajanja u Pounju i zapadnoj Slavoniji Turci su provodili već uglavnom samo s pomoću tih Vlaha, koji su u turskim pograničnim krajevima u krajiškim ratnim organizacijama postali izvanredno pokretan element. Kada su onda mnogobrojni pomuslimanjeni hrvatski starosjedioci iz gotovo svih dijelova Bosne ostavili svoje staro zemljište i naselili se po novoosvojenim hrvatskim i mađarskim područjima, što je uglavnom provedeno dijelom u prvoj, a od česti i u drugoj polji 16. st., na prazne su zemlje u organiziranoj seobi Turci kolonizirali opet u velikoj množini svoje Vlahe, koji su tada svojim naseljem zauzeli velike dijelove Bosne. To je bila vrlo jaka kolonizacija, koja je svojom snagom odgovala velikom naseljavanju pomuslimanjenih starosjedilaca, što joj je i bilo uzrok. Za nju su Turci pokrenuli i

svoje daleke Vlahe iz nutrinje Balkana, Macedonije, Zagore, Kopaonika, iz durmitorskoga sklopa, od Drima, Prizrena i Peći, od kojih su mnogi jedva napustili svoj prvobitni romanski značaj. U toj kolonizaciji nastanjeni su naravnim putem najviše oni dijelovi Bosne, koji su za muslimanske emigracije najvećma ostali prazni. To su bili svi krajevi na sjeverozapad od ceste Glamoč, Jajce, Tešanj i Prnjavor i donje Podrinje od Srebrenice do Save. Dakako da su u toj velikoj seobi srednjobalkanskih Vlaha povećane skupine toga naroda dobili i srednje i donje Podrinje, Vrhbosna, Glasinac, Borač, Nevesinje, Gacko i Bileća, jer su ta područja izgubila razmjerno mnogo stanovništva u dotadanjim vlaškim seobama. Tako je to područje Sarajevu na jugoistok i istok ostalo i dalje otvor, kroz koji su u Bosnu mogli ulaziti novi vlaški doseljenici. Od toga vlašškoga naselja u Podrinju i onoga uz Savu, uz Vrbas, Sanu, a pogotovu sa visokih polja oko Grahova, Glamoča, Unca i Bjelaja izvršene su i seobe u srednju i zapadnu Slavoniju, u Pounje, u Liku i Krbavu, u Kninsko polje, Zakrčje i Pozrmanje. Otuda se vidi, kolike su velike i mnogobrojne skupine Vlaha izveli Turci u toj kolonizaciji iz nutrinje Balkana. To se tamo osjetilo, jer su na pojedina mjesta iseljenih Vlaha došli Arnauti i rasni Turci.

Pod konac 16. st., kada su i emigracije pomuslimanjenih hrvatskih starosjedilaca i kolonizacija Vlaha bile u glavnom svršene, postoje već i prve sigurne vijesti o stanju naselja u Bosni. One potječu od ljudi, koji su tu zemlju dobro poznavali, jer su u njoj živjeli i djelovali. Prema tima podatcima, u to su vrijeme veliku većinu bosanskoga stanovništva sačinjavali muslimani, a ostala manjina bili su katolici i grčkoistočni. Muslimana samih bile su tri četvrtine cijeloga naselja, a imali su oko 80.000 kuća. Već u to vrijeme držali su oni sve gradove i sva velika trgovišta. Katolici, koji su i tada bili najjači u Posavini, srednjem dijelu zemlje i u Poneretavlju, imali su jedno 12.000 domova, većinom po selima. Grčkoistočnjaci, koji su se u spomenutim seobama naselili u pojedinim dijelovima Bosne, bili su u to vrijeme jaki oko 14.000 kuća, a živjeli su ili oko središta ratničke organizacije, kojoj su pripadali, ili podalje po planinama na pastirski vlaški način. Uglavnom su već tada živjele izmiješane ili sve tri vjere ili barem po dvije.

Doseljenje Vlaha u velikim skupinama osjetilo se već i pod konac 16. st. i govorno u onim krajevima, u kojima su oni u izmiješanom naselju sačinjavali razmjerno povećani dio stanovništva. Ti turski Vlasi od Pive, Tare, Lima, durmitorskoga sklopa, od Ibra i Staroga Vlaha, kada su napustili svoj prvobitni romanski jezik, bili su po svom primljenom jeziku čisti štokavci, jekavci i novoga naglašavanja, kao što su toga govora bili i starosjediloci Hrvati jugoistočno od Neretve. Ali u Lijevoj Podrinju, Vrhbosanju i dalje na sjever i zapad u vrijeme doseljavanja tih Vlaha govorilo se štokavskočakavsko narječje, ikavski govor i staro naglašavanje, po čemu su se onda ta dva naselja, staro i novo, kroz 16. st. i razlikovali. Jekavski govor i štokavsko narječje počeli su već i prije toga stoljeća velikom snagom prodirati s juga od Trebinja, Ljubinja, od Bileće, Nevesinja i Gacka prema sjeveru na Konjic, Bilemić, Trnovo, Kalinovik i u Vrhbosansko polje. Napredovanje toga govora pospješilo se onda još u većoj mjeri, kada je u nastupu turskoga gospodstva povećao broj starosjedilaca iz tih južnijih jekavskih krajeva preselio u sjevernije dijelove u organiziranju vojske i uprave. To se osobito dogodilo u samoj Vrhbosni, potonjem Sarajevu, u koju se već u drugoj poli 16. st. počeo nastanjivati mnogi narod iz svih okolnih krajeva, pa i iz tih južnijih i sa dubrovačkoga primorja. Utjecaj jekavskoga govora morao je naravnim putem u 16. st. i na taj način porasti, a tada je on počeo dolaziti i sa strane doseljenih Vlaha, te je njegovo djelovanje u gdjekojim podrinskim i Podrinju susjednim krajevima i podvostručeno. Uza sve to ikavski se govor odupirao tome utjecaju i u 16. st. jekavski je izgovor kod starosjedilaca napredovao najjače u srednjem i donjem Podrinju i u najbližem zaleđu toga područja oko Klادنja, Olova, Vareša, oko Soli i Bijeljine, gdje je jekavskih došljaka bilo razmjerno prema preostalim starosjedilcima najviše. Iz okoline Vareša i Olova bio je pisac Matija Divković, koji se rodio u drugoj poli 16. st. u starosjedilačkoj porodici. U svojim djelima piše on ikavski i jekavski, te je tako ostavio jasan dokaz, da su hrvatski starijinci toga kraja već u to vrijeme počeli prelaziti na jekav-

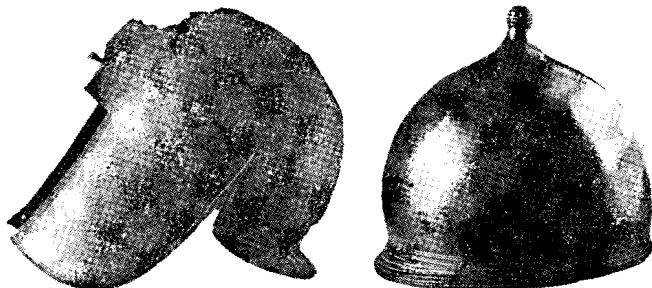

POSUDE IZ GROMILA SA GLASINCA I IZ ŠTRBACA
Sarajevo, Zemaljski muzej

ski govor, koji se tamo već dulje vremena čisti govori. Brže je napredovanje toga govora bilo i u gornjem Poneretavlju u Kalinoviku, Bjelemiću i Konjicu, jer je prodirao iz svoje matice neposredno. Vrhbosansko polje, Foča i Gorazda u to su vrijeme lakše odolijevali snažnom djelovanju toga novoga govora, svakako zbog toga, što su u tome području starosjedilačka ikavska naselja muslimana bila gusta i zbijena, a novi doseljenici bili slabiji po broju i po utjecaju. U katoličkom stanovništvu u Sarajevu već su u drugoj poli 16. st. bili jaki Dubrovčani, Popovljani, Trebinjci i Stolčani, koji su u tome trgovačkome i obrtničkome središtu našli dobre uvjete života. Oni su u to naselje donosili jekavski govor, koji se iz tih godina već nalazi u pisanim spomenicima katolika sarajevskih.

U 17. st. do velikoga ratovanja od 1683 do 1699 vršene su i dalje promjene u naselju bosanskome, samo ne od toliko velikoga značaja kao u 16. st. Muslimani preseljavali su u manjem broju u susjedne zapadne i sjeverne krajeve, osobito u Madžarsku. U početku 17. st. oni su naselili sa zemljišta Posanja, od Ključa i Lijevooga Povrbasja, Bihać i okolno Pounje, a nešto kasnije i Kladašu s okolinom. To novo muslimansko naselje obuhvatilo je prostrano područje od Drežnika, Furjana, Cetina, Kladaše i Zrina do Bužima, Cazina, Ripča, Sokolca i Izačića. Nešto starosjediloci, koji su poslije prijelaza pod tursku vlast pomuslimanjeni, nešto novi muslimanski doseljenici dali su tome zemljištu potpuno muslimanski značaj, koji je u bosanskom dijelu očuvan sve do danas. Turci su s tim mnogobrojnim muslimanskim naseljem osnovali tu i poseban sandžak, koji je u turskoj ratnoj organizaciji i politici imao značajnu ulogu. U tom stoljeću bilo je i dalje prelaženja starosjedilaca katolika na islam, samo u manjoj mjeri nego u 16. st. Mnoge od tih slučajeva zabilježili su franjevci u svojim izvještajima i zapisima. Iz njih se vidi, da je toga

muslimanjenja bilo i u tom razdoblju u cijeloj Bosni, a osobito u Hercegovini, gdje je neko vrijeme bila nestašica katoličkoga svećenstva. Zabilježen je u drugoj polu toga stoljeća velik porast muslimana i u Posavini od Brčkoga do Dervente. U druge susjedne krajeve selili su u tom stoljeću i bosanski katolici, koje su na svoje nove posjede mogli prevesti i turski veliki posjednici, a opet s druge strane uklanjali su se sa zlih prilika na bolje i sami katolici, ako su našli za to pomoći na zgodnijim posjedima

BRONČANA KACIGA ILIRSKOG OBLIKA IZ GROMILE KOD PLANE

BRONČANA KACIGA MLAĐEG ETRURSKOG OBLIKA S VRANKAMENA KOD KRUPE

Sarajevo, Zemaljski muzej

u susjednim turskim pokrajinama. Poznato je takvo naselje bosanskih katolika u Mohaču, koje je 1626 zabilježio Atanasije Đurđević. Ono je imalo i svoga župnika svjetovnjaka. Bosanskoga podrijetla bit će i ona hrvatska naselja oko Lipove i Radne, oko Feldvara i ponešto oko Karaševa, sve u istočnoj Madžarskoj. Bosanski biskup fra Marijan Maravić u svojem opisu Bosne iz 1655 navodi, da je u deset posljednjih godina (1645—1655) preselilo iz Bosne više od 2000 katoličkih porodica, koje su se naselile po Ugarskoj. U toj seobi moglo je Bosnu napustiti preko 10.000 katolika, što je razmjerno za katoličko naselje bio velik broj. Kao razlog seljenja spominje biskup teške nevolje tih godina. U to su vrijeme nestale neke katoličke župe, koje su do 1640 postojale. Svakako je tome ta seoba bila razlog. Iz toga se vidi, i iz kojega je kraja ona bila izvedena. Uglavnom je to bilo područje istočne Bosne od Vareša i Olova na sjever do Save.

U tom stoljeću poraslo je u ovećoj mjeri u Bosni vlaško naselje. Ono je umnažano neprekidnim seobama sa područja južno i južnoistočno od Drine, koje su Turci neprestano dovodili u Bosnu, da pojačaju svoju ratnu organizaciju i nasele prazne zemlje. Zabilježena su u to vrijeme veća naseljavanja Vlaha po zapadnijim bosanskim dijelovima, osobito u Posanju, onda u novonastanjanom Pounju i oko Kladuše. Veće skupine Vlaha dovedene su u prvoj polu toga stoljeća i u Podrinje, u Srebrenicu, Vlasenicu, Zvornik, Bijeljino, a u drugoj polu umnoženo je vlaško naselje i oko Soli i u Brčanskoj Posavini. U nekoj mjeri Vlasi su i preseljavani iz Bosne u susjedne turske zemlje. Turci su ih po potrebi naseljavali po martološkim službama u Slavoniji, Madžarskoj, Lici, Krbavi, oko Knina, u Pozrmanju i Zakrču, gdje su oni svuda pojačali već stara vlaška naselja iz 16. st. Ipak je svako vlaško preseljenje moglo biti nadomješteno novim doseljenjem Vlaha iz Prekodrinja i daljnje nutrinje Balkana, čime su se turske vlasti obilno služile. Tako ćemo utvrditi činjenicu, da su u 17. st. u Bosni osim naravnim porastom muslimani porasli prelaženjem na islam, Vlasi doseljavanjem, a starosjedioci katolici da su umanjeni s jedne strane muslimanjenjem, a s druge seobom u druge krajeve. Iz toga stoljeća postoje već opširniji izvještaji o stanju naselja u Bosni, a pogotovu katoličkoga. Svi oni navode, da muslimana ima u zemlji velika većina. Prema opisu Petra Masarechija iz 1623 i 1624 muslimani su u Bosni imali tri četvrtine od cijeloga stanovništva. Atanasij Đurđević, opisujući Bosnu u svom putopisu iz 1626, kazuje, da u njoj muslimana ima mnogo veći broj nego katolika i grčkoistočnih. Iz istoga je vremena opis te zemlje od Tomka Marnavića, prema kojemu muslimani imaju dvije trećine od svega naselja. Iz polovine 17. st. postoji opis Bosne od biskupa fra Marijana Maravića. Za muslimane navodi, da sačinjavaju veći dio bosanskoga stanovništva. O razmjeru između starosjedilaca katolika i doseljenih grčkoistočnih Vlaha svi ti

izvještavači kazuju, da je broj grčkoistočnih veći od broja katolika. Samo Petar Masarechi nalazi, da su katolici za polovinu jači od shizmatika. Svakako njegov izvještaj u tome navodu nije potpun, jer nije, po svojoj prilici, uzeo u obzir i sjeverozapadni dio Bosne, koji je, valjda, računao u izvanbosansko područje. Iz toga stoljeća postoje već i točne brojilke, doduše samo katolika, ali prema broju njihovu možemo približno odrediti i jakost naselja muslimanskoga i grčkoistočnoga. Pod konac 16. st. bilo je u Bosni okruglo 50.000 katolika, kako to donosi bosanski biskup fra Franjo Baličević u svojem opisu Bosne iz 1600. Tome treba dodati jedno 10.000 katolika u Hercegovini, tako da je na bosanskohercegovačkom području u to vrijeme bilo oko 40.000 katolika. U početku 17. st. od toga je broja otpalo 7000 katolika, koji su, po tvrđenju Petra Masarechija, primili islam. I pokraj daljnega prelaženja na muslimanstvo i stanovitoga iseljavanja katolici su do 1655 u Bosni porasli na 59.000, a zajedno sa Hercegovcima dosegli su i 80.000. Taj broj od 1655 navodi bosanski biskup u svojem opisu Bosne. Dvadeset godina kasnije točnu je brojilku katolika u Bosni proveo bosanski biskup fra Nikola Olovčić. On je u toj zemlji našao u dijeljenju sv. potvrde od 1672—1675 katolika 75.000, kojemu broju treba dodati i jedno 25.000 u Hercegovini, tako da je u to vrijeme na cijelome bosanskohercegovačkom području bilo oko 100.000 katolika. Prema tome broju katolika moglo je grčkoistočnih biti jedno 120.000, a muslimana do 450.000. To je bila snaga naselja u Bosni pred veliko ratovanje od 1683 do 1699, koje je donijelo opet velike promjene u bosanskom stanovništvu.

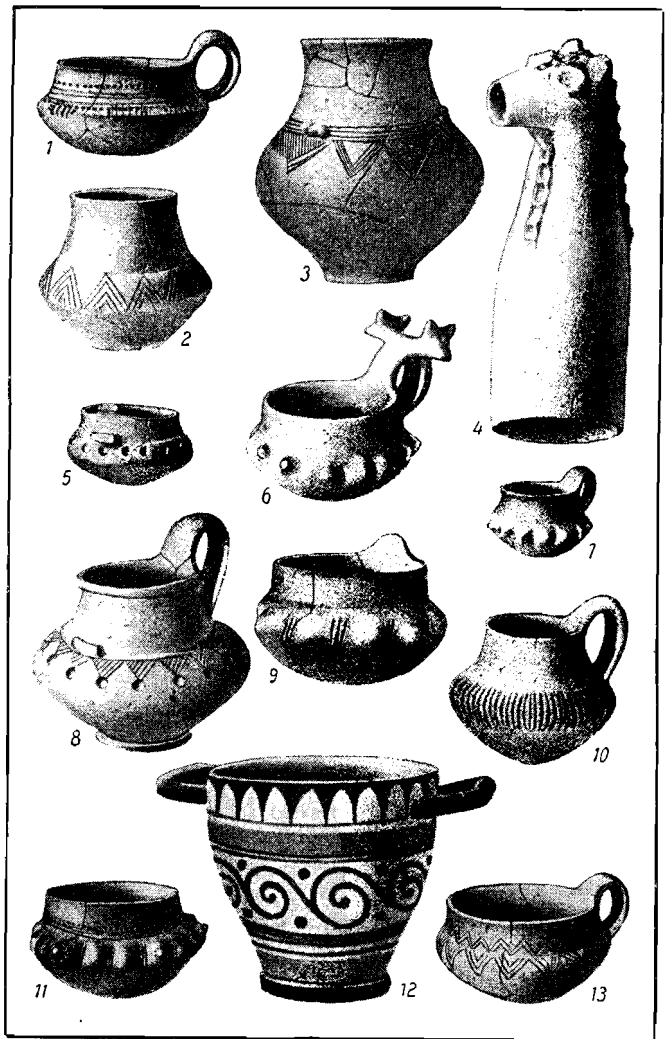
U 17. st. napredovao je jekavski govor dalje u onim krajevima, u kojima je počeo djelovati još u 16. st. To su bili Podrinje, srednje Poneretavlje oko Bjelema i Konjica i susjedni nutarnji dijelovi. Utjecaj doseljenih jekavaca morao je za to vrijeme biti još jači, jer su oni u 17. st. ojačali osobito u Lijevom Podrinju, i to pogotovu u dijelovima od Srebrnice i Vlasenice na sjever. Jekavci su tada zahvatili u većem broju i kladanjsko, soljansko, maglajsko, gradačačko i brčansko područje, gdje su do toga vremena starosjedioci muslimani i katolici bili u velikoj većini. Snaga jekavskoga govora brzo se pokazala u tom sjeveroistočnom dijelu Bosne. Pod njegovim utjecajem počeli su starosjedioci katolici i muslimani prelaziti i na jekavski izgovor, i kao uvijek u tom položaju, najprije na nepravilno miješanje starih ikavskih i novih jekavskih oblika, a onda na pravilnu upotrebu jednoga izgovora u kratkim, a drugoga u dugim slogovima. Ono prvo stanje prelaženja na jekavski govor prvi je stupanj pri tome, a ovo s pravilnom upotrebom drugi stupanj. U tom govornom razviku treći stupanj označuje potpuni prijelaz na jekavski izgovor u kratkim i u dugim slogovima. Na prvom stupnju toga razvitka bio je pisac fra Matija Divković iz okoline Vareša i Olova, koji je književno radio pod kraj 16. i u početku 17. st. Na tom istom govornom stupnju nalazio se fra Stjepan Matijević, rodom iz Tuzle, koji je bio nešto mlađi od Divkovića. Njegov jezik dokazuje, da je djelovanje jekavskoga govora bilo zahvatilo i područje Soli (Tuzle) već s kraja 16. i u početku 17. st. Nešto kasnije u tom stoljeću razvio se na tom području sjeveroistočne Bosne i drugi stupanj toga razvitka. Starosjedioci katolici i muslimani prešli su na potpuno pravilni jekavski izgovor u kratkim slogovima, a ostali su uza stari ikavski samo u drugim slogovima (dite-djeteta). Taj razvitak bio je u to vrijeme zahvatio područje kladanjsko, soljansko, gradačačko, bijeljinsko, brčansko, gradačačko i s lijeve strane rijeke Bosne derventsko. Nemamo dokaza, da se to dogodilo i u zvorničkom i vlaseničkom kotaru, ali je to i za njih vjerojatno, jer je taj razvitak naravan. On se, na primjer, i danas provodi u kotaru visočkom i žepačkom, gdje starosjedioci muslimani i katolici, pod utjecajem doseljenih jekavaca i već ustaljenoga jekavskoga govora u susjednom Varešu, Kreševu, Fojnici i u Sarajevskom polju, imaju u kratkim slogovima stari ikavski izgovor, ali su u dugim slogovima već proveli pravilan jekavski govor (dica-dijete). Visočki i žepački starosjedioci imali su, prema tome, obratan razvitak u reflektiranju staroga glasa jata nego njima susjedna sjeveroistočna Bosna. Dokaz za spomenuti razvitak drugoga stupnja primanja toga jekavskoga govora u sjeveroistočnom dijelu Bosne daju nam mnogobrojni preseljenici iz toga kraja na lijevu stranu Save u Slavoniju. Kamo su se god oni naselili u jakim

skupinama, govori se taj polujekavski govor, dok su starosjedioci, koje su oni u većem broju zatekli, ostali pri svom starom čistom ikavskom govoru. Danas se u Slavoniji polujekavski taj izgovor nalazi u Posavini od sela Račinovaca prema bosanskom Brezovu Polju do sela Dubočca, zapadno od Broda. U nutrinji Slavonije zahvaća taj govor uz male iznimke cijeli đakovački i brodski kotar i dio požeškoga oko Ruševa. Zbog tolikoga raširenja toga govora mora se doći do zaključka, da su bosanski polujekavci na susjedne slavonske ikavce djelovali još prije svoje seobe sa svoga zemljišta u Bosni, živeći u velikom doticaju sa starosjedilačkim naseljem u Slavoniji. Značajno je, da jekavski govor nije u 17. st. još potpuno osvojio gornje Lijevo Podrinje, iako mu je ono bilo na udaru još od 14. st. Foča, Cajniče i Goražda u svojem starosjedilačkom muslimanskom dijelu još su u tome stoljeću ikavski i nalaze se na prvom stupnju miješanja s doseljenim jekavcima. Sarajevo i Sarajevsko polje još su u to vrijeme ikavsko područje, koje se naslanja na ikavsko Visoko, Kreševo i Fojnicu. Tu su jekavci jedino doseljenici iz južnijih krajeva.

Početak velikoga ratovanja od 1683 do 1699 zatekao je Bosnu sa razmjerno dosta stanovništva, koje je bilo pravilno raspoređeno po zemlji. To dugotrajno i krvavo vojevanje opet je zaustavilo daljnji naravni razvitak naselja u njoj, izazvavši velika seljenja i u samu zemlju i opet iz nje u susjedne krajeve. Tako je nastao i drugi razmjer stanovništva po vjerama i podrijetlu, a opet i drugi raspored po gustoći naselja.

U samom ratovanju stradali su uglavnom sjeverni dijelovi Bosne, Posavina i nešto susjednoga zemljišta pokraj nje prema nutrinji, i donje i srednje Podrinje. Austrijska vojska pošla je i dolinom rijeke Bosne i popalila je Sarajevo, ali u središtu zemlje i u južnijim krajevima nije bilo veće ratne nevolje. Velike gubitke imalo je muslimansko naselje u Pounju oko Vranograča, Cazina, Bihaća, Krupe, Novoga, Blagaja, Prijedora, Kamengrada i Majdana, gdje je život izgubilo i preko 20.000 muslimana, a uz to su ognjem i rušenjem uništeni mnogi gradovi i sela, tako da je na tom području nastala prava pustoš. Slično su stradali i Kostajnica, Dubica, Građiška, Derventa i Brod, Brčko i Bijeljina, koji su bili potpuno uništeni. I u Posavini pobijeno je mnogo muslimana, a koji su ostali živi, pobjegli su u unutrašnjost zemlje. U samoj bitci kod Dervente palo ih je 7.000. Teške gubitke imali su muslimani i u Podrinju, napose u Zvorniku i okolini, oko kojih se vodila ljuta borba, reuspjela za tursku vojsku. U tom ratovanju muslimani su i sami palili svoje utvrde i uništavali domove i imanja, a onda selili dalje u unutrašnjost. Tako su oni napustili Posavinu, a veoma se smanjilo muslimansko naselje i u Pounju, oko Prijedora, Majdana i Kamengrada. Posavinu od Save do rijeke Bosne nisu muslimani kasnije, osim u manjim iznimkama, ni naseljavali ratarskim stanovništvom, nego su obnovili samo gradove i trgovišta. Iz Zvornika i okoline uspjele su u tom ratovanju 4.000 muslimana preseliti u Sarajevo, tako te je muslimansko naselje u zvorničkom Podrinju osim samom borbom bilo u to vrijeme oslabljeno i tom seobom.

Odmah u početku vojevanja upućena je u Bosnu velika seoba muslimana iz svih susjednih krajeva, koje je turska vojska gubila. U prvom redu bili su to prebjeci iz Mađarske, koji su iz te zemlje bježali u dvije struje: jednom na Banat i Srbiju, a drugom preko Save u Bosnu. Ubrzo iza njih navalili su bježati u Bosnu i mnogobrojni muslimani iz Slavonije, Like i Dalmacije. Jedan dio slavonskih muslimana, osobito iz Srijema, prebacio se u Srbiju, a oni iz okoline Kotoru i Dubrovnika naselili su se u susjednu Hercegovinu, najviše u Mostar, Trebinje, Bileću i Gacko. Glavne su skupine uspjele da se nasele u njima najbližim krajevima Bosne oko Gradačca, Gračanice, Majevice, Tuzle, Zvornika, Srebrnice, Kladnja, Visokoga, Žepča, Tešnja, Zenice i Maglaja, kamo su došli mnogobrojni muslimani iz Mađarske i Slavonije, onda u Pounju i Posanju, gdje su novi naseljenici bili iz Like i sjeverne Dalmacije. Cetina, Radobilja, Imotski i Vrgorac dali su novo muslimansko naselje Glamoču, Livnu, Duvnu i Grahovu. Cijela ta seoba izvođena je u vrlo teškim prilikama, te su naseljenici imali i na putu i u novom naseljavanju u ratnoj nevolji i u nerodnim godinama, kakve su bile 1689 i 1690, i uz kugu, koja je u Bosni izbila za toga rata, velike gubitke. Ipak su oni donijeli nove snage starom musliman-

POSUDE IZ PRETPOVIJESNOG GROBISTA U SANSKOM MOSTU Sarajevo, Zemaljski muzej

skom naselju, koje je u nekim krajevima bilo prorijeđeno. Osobito su tom seobom bili pojačani muslimani u Pounju, gdje su oni u ratnoj nevolji izvanredno mnogo ljudi izgubili. Osažena su u velikoj mjeri i muslimanska naselja u istočnoj Bosni, u kojoj su Tuzla, Gračanica i Kladanj dobili muslimansku većinu.

Gotovo u isto vrijeme počele su i seobe iz Bosne u druge susjedne krajeve. Vršili su ih katolici i grčkoistočni, koji su tražili nove domove izvan turskoga područja. Oni su selili u Slavoniju, Hrvatsku, Dalmaciju, već prema položaju svoga naselja. Veći dio seobe katolika zapisan je u suvremenim izvješćima, a i većina naseljenja grčkoistočnjaka opisana je ili je jasna prema drugim prilikama. Sve te seobe bile su dobro vođene, a uređivale su ih ili vojne ili upravne vlasti, te su i smještane po određenoj osnovi ili na vojna ili komorna područja. U Dalmaciju vodili su seobe katolika njihovi svećenici, opet u dogovoru s tamošnjim vlastima. Cijela ta migracija iz Bosne nije svršena za jednu, dvije godine, nego je trajala sve do tridesetih godina 18. st., a bila je uvjetovana različitim promjenama ratničkih i političkih prilika u Bosni.

Seobe katolika u to vrijeme uzele su velike razmjere. Može se pouzdano izračunati, da je iz Bosne tom seobom otišlo 70.000 katolika, dvije trećine cijeloga katoličkoga naselja. U seobi sudjelovali su manje više svi katolički krajevi, ali je uglavnom iselila Posavina, njeno bliže zaleđe, Pobosanje, istočni dio zemlje i Pounje, sve područja, u kojima je katolika najviše i bilo. Broj iseljenika lako se može dobiti prema popisu katoličkih župa biskupa Olovčića iz 1675 i broju katolika u Bosni iz početka 18. st. Prema Olovčiću bilo je u istočnoj bosanskoj Posavini 1675 katolika (u Brki 1926, Tramošnici 6301, Crkvištu 1915, Modriči 4120, Korenitoj, u bijeljinskom području, u blizini Koraja, 1418 i u Biloj 995), od kojih će koja tisuća

HODNIK U TORANJ NA SJEVERNOM UGLU KASTELA MOGORILA

biti i sa zemljišta s lijeve strane Save oko Babine Grede, Zupanjega Blata i Drinovaca, koje je spadalo u crkvenoj organizaciji pod franjevece konventa modričkoga. Derventska Posavina imala je 10049 katolika (Radunjevac 1609, Vasiljevo Polje 930, Majevac 860, Dubočac i Vinska 2000, Derventa 1200, Seočanica 1400 i Kuzmodanj 2050), a područje, što ga danas zauzimaju Prnjavor i Gradiška, 13204 (Gradiška 7000, u tom su broju i neka mjesta u slavonskoj strani oko Stare Gradiške, Livač 1649, Orubica 1705, Lišnja 1180 i Zablattie, zapadno od ušća Ilove u Ukrinu kraj potocića Mamulovca, 1670). Toj Posavini valja pribrojiti i područje Tuzle, koje je imalo u tri župe 6761 katolika (Soli 1200, Gradovrh 1400, Dragunja 4161), tako da je na tom cijelom zemljištu bliže Savi oko 1675 bilo 46689 katolika. U tom istom smjeru ležalo je i katoličko naselje u desnom Pounju i Posanju i oko Banjalučke Kozare. Na tom području bilo ga je u to vrijeme 14253, i to u Pounju i Posanju 11153 (Dubica 1000, Bihać 200, Majdan 4200, Ljubija 893, Dragotinja 1800, Vodičevo 2500, Kozarac 560), a u Kozari 3100 (Banja Luka 1200, Motike 700 i Dragočaj 1200). Prema tome može se reći, da je usko zemljište uz Unu i Savu od Blagaja (Bihaća) do Bijeljine imalo pred veliko ratovanje s kraja 17. st. oko 55000 katolika. U početku 18. st., kada su se poslije karlovačkoga mira prilike i u Bosni smirile, na cijelom tom zemljištu od Drine do Une postojala je samo jedna župa, i to u Tuzli, pod koju je spadalo jedno 100 kuća, raštrkanih od Tuzle do Save. Cijela ostala Posavina imala je tako malo katolika, da se među njima nisu mogle župe održati. U zapadnom dijelu bile su dvije župe, u Banjoj Luci i Motikama, obje jake, ali ograničene samo na prvu okolinu župnoga središta. Takvo je stanje zatekao 1708 generalni komesar fra Ivan de Vietri. Od 1741—1744 popisane su župe katolika prvi put u 18. st. u Bosni, te se iz toga popisa vidi jasno razvitak katoličkoga naselja u tome prvome razdoblju 18. st. U istočnoj Bosni oko Brčkoga i Gradačca prema jedno 14.000 katolika od g. 1675 bilo ih je g. 1741 samo 2452, u Tuzli i oko nje samo 1292 prema 6761, oko Dervente 1623 prema 10.049, na gradišćanskom i prnjavorskom području nisu g. 1741 zabilježeni nikakvi katolici, a u cijelom Pounju i Posanju našlo ih se u dvije župe, Vodičevu i Sasini, samo 1249 prema 11153 od 1675. Jedino Banja Luka i njena okolina imali su gotovo toliko katolika, koliko ih je bilo pred veliko ratovanje. Može se, dakle, utvrditi činjenica, da je s kraja 17. st. iz bosanske Posavine i Pounja i njihova prvoga zaleda nestalo preko 50.000 starosjedilaca katolika. Nešto je od toga broja stradalo i u ratnoj nevolji, ali su uglavnom ti bosanski starosjedioci prešli preko Save i naselili se na od Turaka oslobođenom zemljištu. Na isti taj način upoređivanja doći ćemo do zaključka, da su u Slavoniju gotovo sasvim iselili katolici iz Olova, Tuholja i Gostilje, mnogi Varešani, Očevci i Kreševci, Sarajevci, Višočani, a osobito Maglajci i Žepčani, svega jedno 10.000

porodica. Manje je selilo područje oko gornjeg Vrbasa, ali Kotoraca i Jajčana nalazimo na više mjesta po Slavoniji.

Razmjerno mnogo manja seoba provedena je iz jugozapadnih bosanskih krajeva, Poneretavlja i Popova polja. Otuda se selilo u oslobođenu Dalmaciju, te su stoga pritom i zahvaćeni više Livanjsko i Duvanjsko polje, Prozor i Kupres, Posušje, Ljubuški i Poneretavljje nego Popovo polje, kojemu je u blizini bilo dubrovačko područje. Najviše su u tom seljenju sudjelovali planinci od Rame do Livna i Posušja, koje su franjevci odveli u Cetinu, Oprominje, Zakrče i Zagoru. Nešto je Neretljana odselilo pri tom u Imotsko polje, u staru Gorsku župu i gornji dio Krajine. U toj seobi izgubili su jugozapadni dio Bosne, Bročno, Blato, Posušje, Rakitno i Ljubuški oko 1500 porodica, gotovo polovinu od svojega cijeloga katoličkoga stanovništva. Ali je i u to vrijeme seoba ostalo razmjerno mnogo katoličkoga naselja oko Gorice i Drinovaca i u lijevom Poneretavlju, u Dubravama, Hrasnu, Neumu i u Popovu polju, koje nije u većoj mjeri sudjelovalo u seljenju. Tu je u 18. st. prešlo oko 2500 katoličkih kuća, koje su sa ono 1500 katoličkih porodica sa desne strane Neretve i sa spomenutih planinskih polja u to vrijeme činili zdravu i naprednu osnovu, na kojoj su se katolički starosjedioci na tom tlu mogli uspješno dalje razvijati. Sa te svježe podloge počeli će kasnije u 18. i prvog poli 19. st. mnogi raseljenici, koji će naseliti mnoge prazne dijelove Bosne. Šezdesetak tisuća bosanskih naseljenika, koji su se u svojoj seobi uputili preko Save i Une, našli su na drugoj strani tih rijeka obilno prilike za svoje novo naseljenje. I u Slavoniji i u onom dijelu Hrvatske, koji su oni nastanjivali, ležali su mnogi krajevi ili pusti ili slabo naseljeni. Stoga su Bosanci i smještani po velikom području, te nisu svagdje ostajali u skupu, iako su u velikim skupinama prelazili. Ipak su oni u tom naseljenju zahvatili četiri područja, na kojima su se uspjeli utvrditi u velikom razmjeru, te su na njima održali svoje značajke, ili su ih barem dijelom naturalizirali zatečenim starosjediocima. Najveće je takvo područje spomenuti dio Slavonije od ušća Bosuta do Kobaša u dužinu i do Gorjana i Ruševa u dubljinu. Na tom zemljištu naselilo se u jednom skupu najviše Bosanaca, a sudjelovali su pri tom istočna Bosna od Vareša i Olova, Kreševa i Žepča na sjever do međe derventskoga kotara i ušća Drine. Ta je skupina uspjela naturalizirati svoj govor većini starosjedilaca, te ga je zajedno s njima održala sve do danas. Iz nje je povećani broj raselica otišao i dalje prema Dunavu i Dravi, ali se je izgubio među starincima. Druga je skupina ona, koja je naselila u razmjerno velikom broju Požešku kotlinu, u kojoj je iza odseljenih muslimana ostalo mnogo prazna prostora. Ona je došla donekle iz istočnih bosanskih krajeva, ali je uglavnom potjecala sa prnjavorskoga i gradišćanskoga područja, od Žepča, Maglaja, Kotora, Sarajeva i Kreševa, otkuda je vodio carski drum na Požegu. Ta je skupina dala mnogo naseljenika i Posavini, zapadno od Dubočca do Gradiške, kojima su na tom zemljištu upotpunili starosjedilačko naselje. Naseljenici iz te skupine već su bili u svom govoru nove akcentuacije, koja se razvila u zapadnom dijelu Bosne. Taj novi naglasak uspjeli su oni nametnuti i održati u tom požeškom kraju, u kojem su svoje staro naglašavanje očuvali jedino starinci oko Velike i Stražemana. Treća skupina naselila je područje jugozapadne Slavonije Gradiški i Požegi na zapad, Mašić, Rajić, Dragalić, Košutaricu, Jasenovac, Dubicu i druga sela oko njih, Bijelu Stijenu s okolinom, Pakrac i okolinu i Lijevo srednje i donje Poilovlje. Ona je ponešto naselja dala i desnom Poilovlju, Gariću, Kutini i Gračanici, a donekle i Počesamlju. Ipak joj je glavna snaga bila u jugozapadnoj Slavoniji, kojoj je davala prvo vrijeme u 18. st. i svoj biljeg. U toj skupini bilo je naselje iz gradišćanskoga područja, oko Dubice, ponešto iz Posanja i iz daljih južnijih krajeva. Donijeli su na novo zemljište iste govorne značajke kao i u Požešku kotlinu. Iz Pounja i Posanja bila je posljednja velika skupina, a ta je u jednom skupu naselila Dubicu s okolinom, Kostajnicu s okolinom i dijelom zemljište oko Petrinje i Sunje. Ti su naseljenici došli pod imenom Madžara, koje su nosili pod Turcima kao oznaku stare političke pripadnosti. U manjim skupinama, u nekoliko porodica ili pojedinački naselili su se mnogobrojni Bosanci i po drugim slavonskim krajevima, a ponešto i po istočnom dijelu Hrvatske. Razmjerno mnogo došlo ih je u Pobosučje, Pobiđe i u Podravinu. Iako su preko Save i

Une prešli u velikom broju, ipak se ta snaga doseljenih Bosanaca nije na novom tlu razvijala onako, kako bi se to očekivalo. Njih su odmah u seljenju zahvatile ratne nevolje, dvije, tri nerodne uzastopne godine, teške kužne bolesti, veliko siromaštvo ratom iscrpljene zemlje, i najposlije vlastita neimaština, jer su selili uglavnom bez većega pokretnoga imutka. Stoga je među njima bio u prvim deseticama 18. st. vrlo velik pomor, koji je zatro mnogo porodica i snizio njihov razmjer prema starosjediocima.

Grčkoistočnjaci selili su u to vrijeme iz Bosne na isti način, u iste krajeve i gotovo u istim strujama. Broj njihovih naseljenika bio je još veći nego onaj katolika, te je bio iznosio i preko 80.000. Samo u Pounje, u okolinu Gline, Topuskoga, Vrgina Mosta i Petrinje iselilo je u toj seobi do 25.000, a petnaestak tisuća prešlo je u Liku, Krbavu i okolinu Slunja i Vojnića.

KOLOTECINE RIMSKE NA PLANINI KAMENICI

Oni su prelazili i u sjevernu Dalmaciju, ali u mnogo manjem broju. Veliki brojevi grčkoistočnih Bosanaca preselili su u to vrijeme u Moslavinu, Garić, okolinu Bjelovara, Grđevca, Grubišnoga Polja, Pakraca, Daruvara, Virovitice, Požege, Gradiške, Đakova, Orahovice, Osijeka, Vukovara i Šida. Dolazili su iz svih krajeva Bosne, a osobito iz Posavine, njena zaleđa, iz Podrinja, od Banjaluke, Kotora i Tešnja. U Liku, Krbavu, Dalmaciju, desno Pounje i Baniju selili su iz svih dijelova zapadne Bosne. Kada je onda ta velika migracija bosanskih katolika i grčkoistočnjaka u početku 18. st. prestala, ostali su sjeverniji, zapadni i sjeverozapadni dijelovi Bosne sa malo stanovništva. U cijelom bosanskom naselju prevladali su u velikom razmjeru muslimani, koji su bili velika većina u svim dijelovima zemlje. Mnogi iseljeni krajevi ostali su gotovo bez kmetova, tlo je ležalo neobrađeno, a šiprag i šuma počeli su se širiti po njemu. Tada je 1733 udarila u Bosnu strašna kuga, koja je pomorila mnogo svijeta, a taj put osobito muslimanskoga. Poslije te kuge počinje treće razdoblje razvitka bosanskoga naselja. U Bosnu navaljuju od toga vremena novi doseljenici. Oni dolaze jedno sami, a s druge strane mame ih svim sredstvima gospodari zemlje, koji trebaju kmetova. Struje novih naseljenika idu u to vrijeme opet s juga i jugozapada, od Drine, od Pive, Tare i Lima, od Zete i Morače, koje na stari otvor dovode mnogobrojne grčkoistočne Vlahe. Oni naseljuju mnoge prazne zemlje i u Posavini i njenu zaleđu, u Podrinju, i prodiru i prema sjeveroistoku u Povrbasje, Posanje i Pounje. Ali ta jugozapadna struja dovela je i sasvim nove naseljenike. To su katolici sa planinskih polja Livna, Duvna, Prozora, a osobito iz Poneretavlja, Ljubuškoga, Posušja, od Rakitna i Imotskoga. Ta planinska polja, Poneretavlje, Posušje i Ljubuški još su prije kuge primili novih naseljenika iz Imotskoga polja, Vrgorca, Krajine, od Radobilje i Trilja, koji su njihovo naselje umnožili. Kako se vidi, Dalmacija je u seobi oko 1700 sama naseljavana, ali je ubrzo u početku 18. st. dala svoje naseljenike zemljištu, koje je prije toga nju naseljavalo. Taj proces traje onda kroz cijelo 18. st. i kroz velik dio 19. st. Dalmacija u svom dijelu dalje od mora, od juga do Zakrča, seli u to vrijeme u Hercegovinu i jugozapadnu Bosnu, uglavnom etapno, ondje umnožava stanovništvo, koje se onda opet dalje naseljuje po Bosni. Dalmatinci sele i izravno u središnje bosanske krajeve, Prozor, Fojnicu, Kreševo, Sarajevsko polje, Visoko, Žepče, Zenicu, Tešanj, a prodiru i u Tuzlu, Derventu, Gradačac i Brčko. Nešto starosjedioci sa jugozapada Bosne i Poneretavlja, Stoca, Hrasna, koje su potiskivali novi dalmatinski naseljenici, nešto opet ti Dalma-

tinci naselili su tako kroz 18. st. i u prvoj polji 19. st. i Bugojno, Travnik, Jajce, pojačali u katoličkom dijelu i Banju Luku i Kotor, prijedorsko i sansko područje i zapadnu Posavinu. Žepče je tada prozvano »Mala Dalmacija«. Množeci se izvanredno to hrvatsko naselje pokazalo je kroz to vrijeme veliku životnu snagu, koja je omogućila, da se tako raširi. Značajno je, da je ta katolička migracija ipak zahvatila u Bosni one krajeve, koji su uvijek imali katoličko stanovništvo. Ona nije upućivana u Srednje i Donje Podrinje, koje je trebalo novoga naselja, a ni u sjeverozapadnu Bosnu, praznu kroz veći dio 18. st. Tako je ono naselilo i daleku sjeveroistočnu Bosnu, Brčko, Gradačac, a osobito Derventu, kojima je ta migracija dala opet relativnu katoličku većinu, što su je imali u 16. i 17. st. U područje Gradačca i Brčkoga izvedena je polovinom 18. st. i značajna seoba iz Slavonije. Izvršili su je Posavci od Gunje do Kopanice, koji su pedeset godina prije došli iz toga dijela Bosne. Oni su sa sobom donijeli i svoj govor, koji je za njih i danas karakterističan.

Tim seobama katolici su u Bosni naglo rasli. Prema dvadesetak tisuća (osim trebinjske biskupije) u početku 18. st. imali su oni na svršetku toga stoljeća već 90.000 čeljadi, a oko 1850 već i dvostruko. Daljnji razvitak njihov u 19. i 20. st. bio je naravnim porastom i novim doseljavanjem još snažniji.

U 18. st., a pogotovu u 19., grčkoistočnjaci su osim sa juga izvršili vrlo veliku i značajnu seobu u Bosnu i sa zapada, iz Like, Banije i sjeverne Dalmacije. Koliko ih je ona struja s juga u velikoj mjeri obnovila u svim dijelovima Bosne, ova ih je pojačala u zapadnom i sjeveroistočnom dijelu još mnogo više. Ta migracija izvedena je s mnogo ustrajnosti i žilavosti na zemljište, na koje se katolici gotovo nisu ni pokušavali nastanjivati. Ona je kroz 120 godina naselila desetak sjeverozapadnih kotareva, kojima je dala malone čist lički značaj, te na tome zemljištu prevladavaju danas lička nošnja i lički način života.

Tako su muslimani, koji su u početku 18. st. u Bosni imali veliku većinu, postepeno kroz 18., a osobito kroz 19. st., gubili taj razmjer. Njih je uza to u velikom postotku zahvatila u 18. st. nekoliko puta kuga, pogotovu ona iz 1782. I nekoliko veliki ratovi kroz 18. i 19. st. prrjeđivali su njihovo naselje, ali je ono razmjerno vrlo mnogo izgubilo i velikim seobama pod kraj 19. i u početku 20. st. Stoga se može i shvatiti njihovo slabije umnožavanje, koje ih je dovelo, ostavljene samo na prirodan porast, bez doseljavanja, što je katolike i grčkoistočne toliko pridiglo, na današnji razmjer u bosanskom stanovništvu. Ipak su oni i u 18. i 19. st. i dalje kroz 20. st. pokazali izvanrednu životnu snagu, koja im uvjetuje najbolji naravni porast.

Kroz 18. st. porastao je jekavski govor u istočnijim dijelovima Bosne u velikoj mjeri. On je zahvatio i starosjediocima muslimane i katolike, koji su ga primili u drugom i trećem razvitku. U 19. st. jekavski su postali i Kreševo i Fojnica, Tuzla, Gradačac, Gračanica, Brčko i Maglaj. Sarajevo i Sarajevsko polje u muslimanskom i donekle u katoličkom dijelu još čuvaju po koji ikavski oblik. Visočani muslimani i katolici i danas su kao i Žepčani na drugom stupnju razvitka, čuvajući ikavski izgovor u jednom od slogova. Inače su i starosjedioci muslimani i katolici i u istočnoj i cijeloj ostaloj Bosni sve do danas održali tipične čakavske neke elemente, koji ih razlikuju od doseljenih grčkoistočnjaka.

LIT.: E. Fermann, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892; GLZM, Sarajevo 1907—9; Starine, XVII., XXXVI., Zagreb 1885, 1918; R. Lopašić, *Spomenici hrv. Krajine*, I.—III., Zagreb 1884, 1885, 1889; Mijo Batinčić, *Djelovanje iranjevaca u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 1883; M. Vanino, *Croatia sacra*, VII., VIII., Zagreb 1934; *Glasnik biskupije bosanske i srijemske*, Đakovo 1887; T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II., Zagreb 1891; S. Zlatović, *Franovci države Presvet. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb 1888; J. Cvijić, *Naselja i poreklo stanovništva*, knj. I.—25, Beograd. S. P.-c.

Bosna u prehistorijsko doba. Uz prilično obilje pećina s kostima diluvijalnih životinja u Bosni još se ni u jednoj nije našao pouzdani trag *diluvijalnog* čovjeka, a nije se našao ni inače drugdje. Jedinu komad, koji bi se mogao pripisati ovome doba, jest kremen bademasti klin, zaodjet gustom tamnocrvenom patinom (*cacholong*), koja kremen zaodijeva, samo ako dugo vremena leži u diluvijalnom sloju; ali taj je komad nađen na gradini više vrela Rame kod Varvare, dakle na sekundarnom položaju i nema prema tomu dovoljno dokazne snage. Bosna je dakle u diluvijalno doba bila slabo ili nikako napućena, a tek u

neolitsko doba opažamo, da je ona razmjerno gusto naseljena, te se sačuvalo obilnih tragova ljudskih naselja, koja nam prikazuju prve faze i postepeni razvoj ljudske kulture u mlađe kameno doba.

Nalazi ovog doba potječu pretežno iz zemunica, koje se mjestimice nižu u čitava sela. Po svom postanku one pripadaju starijem odsjeku, kao naselja u Donjem Klakaru i Donjoj Mahali na Savi; dok naselja u Novom Šehuru i Butmiru prikazuju neolitsku kulturu u punom jeku svog razvoja. Osim ovih velikih naselja bilo je u brdskim krajevima i manjih (Naklo u Sarajevskom polju, Varvara na Rami, Zlatište i Sobunar u Sarajevu, Crkvina kod Doboja, Čungar kod Cazina, D. Dolina i dr.), na supstrukcijama kojih su izgrađene gradine, što su u brončano i prvo željezno doba služile kao tvrđave.

Ziteljstvo Bosne pripadalo je u neolitsko doba velikoj narodnoj skupini *mediteranske* rase, koja je i tu pokazala razmjerno velike kulturne sposobnosti, koje su joj svojstvene osobito u jugoistočnom sektoru Sredozemlja. Ti su ljudi po zanimanju bili ratari, koji su zemlju obrađivali kopačinom, koja je isključivo u ženskim rukama, kao i kućni rad, predivo i tkanje, izrađivanje posuda i branje i konzerviranje plodina, pa se i tu, kao u sličnim prilikama, društveni sistem osnivao na načelima matrijarhata, t. j. prevlasti žene kao glavne privrednice. Prosuđivanje butmirskog naselja opravdava mišljenje, da su i tu muškarci živjeli odvojeno u muškim kućama, te se, osim lova, bavili izradivanjem kremenog i kamenog oruđa, a obilnu dokolicu ispunjali orgijazmima. Osobito vještinu postigle su žene kao keramičarke te svoje radove zaodjele bogatom ornamentikom vrpčastog i spiralno meandrastog stila. Prema svemu tomu provodili su ti zemuničari spokojni feački život.

Potkraj neolitskog doba upoznavaju se i pražitelji Bosne s bakrom, opsidijanom, različnim nefritoidima i drugim stranim materijalom, kojim usavršavaju svoj primitivni kameni i rožni instrumentar. Mrtvace su sahranjivali u skučenom položaju (oni čuče!) u grobnim kolibama ili rjeđe u kamenim cistama (Barakovac kod Foče).

Bakreno oruđe, isprva uvezeno, poslije načinjeno u domaćim talionicama (Karavida, Sobunar), nalazi se u Bosni dosta često u različnim nalazima, od kojih su najpoznatiji oni iz Karavide, Griče, Kozarca, Lohinje, Kosovače. U to se doba pojavljuju u Bosni i prvi predstavnici *dinarske* rase kao nosioci bakrene kulture, koji se naseljavaju u sjeverozapadnom dijelu Bosne, a za njima se u drugoj polu naseljavaju, kao nosioci *brončane kulture*, druga arijska plemena, koja u više selidbenih valova struje s istoka prema Grčkoj. Taj se pokret selidbom Dorana u Grčku smirio oko 1200 pr. Kr., te su se zadnje kolone ovih doseljenika, Iliri, porijeklom iz zakavkaskog područja, smirili i zaposjeli nesamo čitavu Panoniju, nego i po njima prozvani Ilirik i tu osnovali svoju novu domovinu. Ti Iliri, razdijeljeni u različna plemena, nastaniše se i na nekim naseljima starosjedilaca (D. Dolina, Varvara, Zlatište, Sobunar, Čungar kod Cazina, Crkvina kod Doboja) i na nekim gradinama na Glasincu te napuče pretežno brdovita područja sa zgodnom pašom i tu po vrhovima i glavcima izgradiše bezbroj *gradina*, opasanih većinom okruglim bedemima od kamene suhozidne. Iliri su bili pretežno stočari, ali i junački bojovnici. U svoju novu postojbinu donijeli su savršenu metalotehniku, a kao novu kulturnu tehniku *željezo*, koje će odsele ljudskoj kulturi dati nov smjer i intenzivnije porive.

Glavna ilirska plemena, koja se naseliše u Bosni, bili su *Japodi* u Liburniji i bosanskoj Krajini do sjeveroistočnih obronaka Dinare; *Delmati* s obje strane Dinare do Neretve; njima na jug u današnjoj Hercegovini *Ardijejci*, a u istočnoj Bosni između Bosne i porječja Drine *Autarijati*. Potonja dva plemena su se zbog međusobnog ratovanja tako reći istrijebila; Autarijati potisnuti su na jugoistok, a na njihovu području nalazimo kasnije pleme Desidijata, koje se odlikovalo u ratovima protiv rimskih osvajača. Ardijejci su se opet raspali na više manjih plemena, a područje im se suzilo na usku prugu primorja niže Neretve.

Proces raspadanja velikih plemena u mnogo malenih plemena i klanova, međusobno nezavisnih i često neprijateljskih, pospjela je u 5. st. pr. Kr. provala Kelta i Cimbra pod Molistonom, koji protjeraše Autarijate u Peoniju. U kulturnom pogledu dosegli su Iliri viši stupanj nego ikoji od sjevernobalkanskih naroda. Oni su vješti svim tehni-

kama obrađivanja bronce i željeza, a od potonjeg kovali su mačeve u doba, kada su drugi narodi znali samo za brončane, a to vrijedi i za njihove bojne noževe (*sica*) i za glavno im oružje, koplje (*avónvnyz*). U njih se mrtvački kult upravo veličanstveno razvio, te su svoje pokojnike polagali na ledinu sa svim oružjem i nakitom, tu su obavljali samrtnu daću, a onda ih zasuli gromilom kamenja, koji put 2 do 3 m visokom, a promjera od 25—30 m. Te se gromile nanizale na stotine u veće ili manje nekropole, a napose je bogato njima nekadašnje područje Autarijata između Bosne i Drine, gdje se na Glasincu broj gromila cijeni na 25.000, a jednako su brojni ti spomenici i u Hercegovini i zapadnoj Bosni. Sahranjivanje mrtvaca na ovaj način u običaju je svuda u Bosni u prvo *željezno* ili

halštatsko doba, tek u nižim krajevima sahranjuju ih u plitkim rakama (Flachgräber). Iliri sve do 6. st. žive svojim zasebnim životom, a tek onda dolaze u doticaj s izokolnim narodima: s Italicima preko Jadranskog mora i egejskog područja i s Grecima, koji diljem jadranske obale i otoka osnivaju svoje kolonije (Drač, Hvar, Vis, Korčulu i dr.). Iz Grčke uvoze brončane kacige, knemide (potkoljenice) i različno brončano i zemljano suđe; iz Italije dobivaju različne fibule i drugi nakit te etruske vaze. S Dalekog istoka uvoze se fenicijska emaljna zrna za derdane, a iz baltijskih zemalja skupocjeni jantar, koji se osobito mnogo nalazi u grobnicama japodskog područja. Osim *Glasinca*, koji je bio upravo go-

NADSTIJEN HRAMA U ŠIPOVU
KOD JAJCA

lema riznica arheološkog blaga iz *prvog željeznog doba*, ističu se srodna nalazišta: Gorica kod Posušja, Grude kod Vitine, Klačnica kod Jablanca u Dalmaciji, Plana kod Bileće, Ston na Prevlaci, a osobito grobišta na japodskom području: Sanski Most, Jezerine i Ribići u bosanskoj Krajini. Osim toga su se mnoge starine ovog doba našle u sojenicama u D. Dolini na Savi i Ripču na Uni te u nizu različitih gradova, osobito na Zlatištu, Sobunaru i više vrela Rame kod Varvare.

Od 5. st. pr. Kr. dalje dolaze Iliri sve češće u doticaj sa Keltima, koji se iz Alpa radijalno šire prema jugoistoku, gdje su im prva na dohvat bila japodska plemena u Hrvatskom Primorju, Lici i Bosanskoj krajini. Kelti tu nastupaju u obliku kulturne penetracije kao nosioci nove, t. zv. *latenske* kulture te se mirnim putem, trgovinom i češćim saobraćajem miješaju s ilirskim starosjediocima pa stvaraju tako mješovito kelto-ilirsko pleme Japoda, kako ga zatekoše Rimljani. Taj nam miroljubivi etnički proces posvjedočuju sva japodska grobišta, jer su se i Kelti sahranjivali na istim grobljima kao i starosjedioci. To razabiramo i u Bosni: u Sanskom Mostu, Jezerinama, Ribiću, gdje starije grobnice pripadaju čisto ilirskom odsjeku prvog željeznog doba, a mlađe keltskoj, latenskoj periodu. U istočnoj polu Bosne bila je keltska provala krvava i ratoborna, a to se vidi najbolje po tome, što se od časa, kada se na Glasincu pojavljuje prva latenska fibula, gubi sva ona napredna kulturna starosjedilaca, propadaju gradine, opustješe gromile. Sve nas se to doimlje, kao da je narod, koji je sve to stvarao, netragom nestao, te je tlo ponovno naseljeno. Ali novi naseljenici — Desidijati — nemaju nikakve veze sa starosjediocima. U tom dijelu nalazimo samo po gdje-koji čisto latenski grob (Mahrevići kod Čajniča).

Dolaskom Kelta ulaze i Iliri u novo kulturno područje. Mlađi odsjek japodskih grobišta puni se starinama latenske